

**ВСЕУКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА СПІЛКА СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР «УКООПОСВІТА»**

**РЕКОМЕНДОВАНО
НМЦ «Укоопосвіта»**

 Лідія ВОЙНАШ
12 грудня 2025 р.

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

*Методичні рекомендації для самостійної роботи
студентів кооперативних фахових коледжів*

Київ – 2025

Основи правознавства. Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів кооперативних фахових коледжів / Уклад. : МАРИСЕЙ Н., ПИВОВАРСЬКА К., СИДОРЕНКО І., ФЕДОРОВИЧ В. – К. : НМЦ «Укоопосвіта», 2025. – 80 с.

Укладачі:

МАРИСЕЙ Надія – спеціалістка вищої кваліфікаційної категорії, викладачка Чернівецького кооперативного фахового коледжу економіки і права;

ПИВОВАРСЬКА Каріна – доцентка кафедри правознавства, спеціалістка вищої кваліфікаційної категорії, викладачка Полтавського фахового кооперативного коледжу, канд. іст. наук;

СИДОРЕНКО Інна – спеціалістка вищої кваліфікаційної категорії, викладачка-методистка Черкаського кооперативного економіко-правового фахового коледжу Полтавського університету економіки і торгівлі;

ФЕДОРОВИЧ Володимир – викладач Тернопільського кооперативного фахового коледжу.

Редактор *КРЕЦЬКА Вікторія*
Оператор *ТУРСЬКИЙ Віталій*

© НМЦ «Укоопосвіта», 2025

*Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу
Навчально-методичного центру «Укоопосвіта» заборонено*

Підп. до друку 28.07.2025 Обл.-вид. арк. 5,0
Наклад ЕВ

НМЦ «Укоопосвіта», 2025
01001 м. Київ, вул. Хрещатик, 7/11

Зміст

Пояснювальна записка.....	5
Інформаційний обсяг навчальної дисципліни.....	6
Розділ 1. Основи теорії держави і права.....	20
Тема 1.1. Загальні положення про державу і право.....	20
Питання 1. Принципи та функції права.....	20
Питання 2. Джерела українського права.....	22
Питання 3. Нормативно-правовий акт.....	22
Питання 4. Закон і підзаконні акти.....	23
Розділ 2. Основи конституційного та адміністративного права України.....	24
Тема 2.1. Основи конституційного ладу України. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина.....	24
Питання 1. Держава і особистість.....	24
Питання 2. Основні обов'язки і свободи громадян.....	25
Питання 3. Політичні права громадян.....	26
Питання 4. Гарантії прав і свобод громадян.....	28
Тема 2.2. Основи адміністративного права і місцевого самоврядування.....	29
Питання 1. Адміністративний примус та його види.....	30
Питання 2. Адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність.....	31
Розділ 3. Основи цивільного, фінансового та фіскального права.....	32
Тема 3.1. Загальні засади цивільного права.....	32
Питання 1. Правочини, представництво, строки у цивільному праві, позовна давність.....	32
Тема 3.2. Право власності. Право інтелектуальної власності.....	35
Питання 1. Поняття права інтелектуальної власності.....	35
Питання 2. Авторське право.....	37
Питання 3. Право промислової інтелектуальної власності.....	38
Питання 4. Наукові відкриття.....	39
Питання 5. Право на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності.....	39
Тема 3.3. Зобов'язальне право. Окремі види договорів.....	40
Питання 1. Поняття «зобов'язання», їх види, зміст і сторони.....	40
Питання 2. Припинення зобов'язань.....	41
Питання 3. Відповідальність за порушення зобов'язань.....	41
Питання 4. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди.....	42
Тема 3.4. Поняття спадкового права, фінансового та податкового права.....	43
Питання 1. Фінансове право, його предмет.....	43
Питання 2. Бюджет і бюджетна система.....	44
Питання 3. Система оподаткування, види податків і платежів.....	45
Розділ 4. Основи сімейного права.....	46
Тема 4.1. Шлюбно-сімейні відносини. Права та обов'язки подружжя, батьків і дітей.....	46
Питання 1. Права та обов'язки батьків і дітей.....	46
Питання 2. Підстави та порядок позбавлення батьківських прав.....	47

Питання 3. Встановлення опіки та піклування	48
Питання 4. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.....	49
Розділ 5. Основи трудового права	50
Тема 5.1. Загальні засади трудового права. Трудовий договір.....	50
Питання 1. Колективний договір	50
Питання 2. Порядок укладання трудового договору, переведення працівників, припинення трудового договору	51
Питання 3. Особливості трудової діяльності неповнолітніх осіб	53
Тема 5.2. Робочий час і час відпочинку. Охорона праці	54
Питання 1. Охорона праці жінок, неповнолітніх та осіб з інвалідністю	54
Питання 2. Права та обов'язки роботодавця та працівника з питань охорони праці	58
Тема 5.3. Оплата праці. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність	60
Питання 1. Поняття «дисципліна праці», її правове регулювання.....	60
Питання 2. Дисциплінарна відповідальність працівників.....	61
Розділ 6. Основи екологічного права	64
Тема 6.1. Природоресурсне і природоохоронне право	64
Питання 1. Екологічні права та обов'язки громадян	64
Питання 2. Права та обов'язки природокористувачів	65
Питання 3. Правове регулювання використання природних ресурсів	66
Розділ 7. Основи кримінального та кримінального процесуального права	68
Тема 7.1. Загальна характеристика Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України	68
Питання 1. Призначення та звільнення від кримінальної відповідальності і покарання	68
Питання 2. Поняття кримінального кодексу	70
Питання 3. Сторони й учасники кримінального процесу	71
Питання 4. Участь прокурора і захисника в кримінальному процесі	72
Розділ 8. Основи міжнародного права	73
Тема 8.1. Держави як основні суб'єкти міжнародного права	73
Питання 1. Правосуб'єктність держави	74
Питання 2. правонаступництво у разі утворення нових незалежних держав, у разі об'єднання кількох держав в одну або поділу держави на декілька самостійних.....	75
Список рекомендованої літератури.....	77

Пояснювальна записка

Методичні рекомендації для самостійної роботи складено відповідно до програми обов'язкової навчальної дисципліни «Основи правознавства» для підготовки фахових молодших бакалаврів у кооперативних фахових коледжах, затвердженої НМЦ «Укоопосвіта» 23.08.2022 р.

Мета методичних рекомендацій – допомогти студентам в опрацюванні питань, винесених для самостійного вивчення.

Методичні рекомендації містять інформаційний обсяг навчальної дисципліни, тематичний план, рекомендації до кожного питання (їх стислий виклад), список рекомендованої літератури та запитання для повторення і закріплення матеріалу.

З метою поглиблення знань студентам необхідно самостійно вивчити законодавчі акти, нормативні документи, офіційні інтернет-ресурси.

Самостійне вивчення матеріалу має відбуватися в такій послідовності:

- уважно вчитати план;
- ознайомитись із методичними рекомендаціями;
- опрацювати рекомендовану літературу;
- скласти конспект;
- письмово відповісти на питання для повторення та закріплення матеріалу.

Головним в організації самостійної роботи студентів є активізація систематичного, індивідуального навчання, підвищення якості засвоєння матеріалу.

Навчальний матеріал для самостійного вивчення виноситься на поточний і підсумковий контроль знань.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
Для спеціальності: D1 Облік і оподаткування

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 1. Основи теорії держави і права			
1.1	Загальні положення про державу і право	1. Принципи та функції права. 2. Джерела українського права. 3. Нормативно-правовий акт. 4. Закон і підзаконні акти	2
Розділ 2. Основи конституційного та адміністративного права України			
2.1	Основи конституційного ладу України. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	1. Держава і особистість. 2. Основні обов'язки і свободи громадян. 3. Політичні права громадян. 4. Гарантії прав і свобод громадян	3
2.2	Основи адміністративного права і місцевого самоврядування	1. Адміністративний примус та його види. 2. Адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність	4
Розділ 3. Основи цивільного, фінансового та податкового права			
3.1	Загальні засади цивільного права	1. Правочини, представництво, строки у цивільному праві, позовна давність	4
3.2	Право власності. Право інтелектуальної власності	1. Поняття права інтелектуальної власності. 2. Авторське право. 3. Право промислової інтелектуальної власності. 4. Наукові відкриття. 5. Право на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності	2
3.3	Зобов'язальне право. Окремі види договорів	1. Поняття «зобов'язання», їх види, зміст і сторони. 2. Припинення зобов'язань. 3. Відповідальність за порушення зобов'язань. 4. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди	4
3.4	Поняття спадкового права, фінансового та податкового права	1. Фінансове право, його предмет. 2. Бюджет і бюджетна система. 3. Система оподаткування, види податків і платежів	4

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 4. Основи сімейного права			
4.1	Шлюбно-сімейні відносини. Права та обов'язки подружжя, батьків і дітей	1. Права та обов'язки батьків і дітей. 2. Підстави та порядок позбавлення батьківських прав. 3. Встановлення опіки та піклування. 4. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів	3
Розділ 5. Основи трудового права			
5.1	Загальні засади трудового права. Трудовий договір	1. Колективний договір. 2. Порядок укладання трудового договору, переведення працівників, припинення трудового договору. 3. Особливості трудової діяльності неповнолітніх осіб	4
5.2	Робочий час і час відпочинку. Охорона праці	1. Охорона праці жінок, неповнолітніх та осіб з інвалідністю. 2. Права та обов'язки роботодавця та працівника з питань охорони праці	4
5.3	Оплата праці. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність	1. Поняття «дисципліна праці», її правове регулювання. 2. Дисциплінарна відповідальність працівників	4
Розділ 6. Основи екологічного права			
6.1	Природоресурсне і природоохоронне право	1. Екологічні права та обов'язки громадян. 2. Права та обов'язки природокористувачів. 3. Правове регулювання використання природних ресурсів	4
Розділ 7. Основи кримінального та кримінального процесуального права			
7.1	Загальна характеристика Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України	1. Призначення та звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. 2. Поняття кримінального кодексу. 3. Сторони й учасники кримінального процесу. 4. Участь прокурора і захисника в кримінальному процесі	4

Закінчення табл.

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 8. Основи міжнародного права			
8.1	Держави як основні суб'єкти міжнародного права	1. Правосуб'єктність держави. 2. правонаступництво у разі утворення нових незалежних держав, у разі об'єднання кількох держав в одну або поділу держави на декілька самостійних	4
Разом:			50

Для спеціальностей:
D2 Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок
F2 Інженерія програмного забезпечення

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 1. Основи теорії держави і права			
1.1	Загальні положення про державу і право	1. Принципи та функції права. 2. Джерела українського права. 3. Нормативно-правовий акт. 4. Закон і підзаконні акти	4
Розділ 2. Основи конституційного та адміністративного права України			
2.1	Основи конституційного ладу України. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	1. Держава і особистість. 2. Основні обов'язки і свободи громадян. 3. Політичні права громадян. 4. Гарантії прав і свобод громадян	3
2.2	Основи адміністративного права і місцевого самоврядування	1. Адміністративний примус та його види. 2. Адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність	4
Розділ 3. Основи цивільного, фінансового та податкового права			
3.1	Загальні засади цивільного права	1. Правочини, представництво, строки у цивільному праві, позовна давність.	4
3.2	Право власності. Право інтелектуальної власності	1. Поняття права інтелектуальної власності. 2. Авторське право. 3. Право промислової інтелектуальної власності. 4. Наукові відкриття. 5. Право на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності	2
3.3	Зобов'язальне право. Окремі види договорів	1. Поняття «зобов'язання», їх види, зміст і сторони. 2. Припинення зобов'язань. 3. Відповідальність за порушення зобов'язань. 4. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди	4

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
3.4	Поняття спадкового права, фінансового та податкового права	1. Фінансове право, його предмет. 2. Бюджет і бюджетна система. 3. Система оподаткування, види податків і платежів	4
Розділ 4. Основи сімейного права			
4.1	Шлюбно-сімейні відносини. Права та обов'язки подружжя, батьків і дітей	1. Права та обов'язки батьків і дітей. 2. Підстави та порядок позбавлення батьківських прав. 3. Встановлення опіки та піклування. 4. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів	3
Розділ 5. Основи трудового права			
5.1	Загальні засади трудового права. Трудовий договір	1. Колективний договір. 2. Порядок укладання трудового договору, переведення працівників, припинення трудового договору. 3. Особливості трудової діяльності неповнолітніх осіб	4
5.2	Робочий час і час відпочинку. Охорона праці	1. Охорона праці жінок, неповнолітніх та осіб з інвалідністю. 2. Права та обов'язки роботодавця та працівника з питань охорони праці	4
5.3	Оплата праці. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність	1. Поняття «дисципліна праці», її правове регулювання. 2. Дисциплінарна відповідальність працівників	4
Розділ 6. Основи екологічного права			
6.1	Природоресурсне і природоохоронне право	1. Екологічні права та обов'язки громадян. 2. Права та обов'язки природокористувачів. 3. Правове регулювання використання природних ресурсів	4
Розділ 7. Основи кримінального та кримінального процесуального права			
7.1	Загальна характеристика Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України	1. Призначення та звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. 2. Поняття кримінального кодексу.	4

Закінчення табл.

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
		3. Сторони й учасники кримінального процесу. 4. Участь прокурора і захисника в кримінальному процесі	
Розділ 8. Основи міжнародного права			
8.1	Держави як основні суб'єкти міжнародного права	1. Правосуб'єктність держави. 2. правонаступництво у разі утворення нових незалежних держав, у разі об'єднання кількох держав в одну або поділу держави на декілька самостійних	4
Разом:			52

**Для спеціальностей: D5 Маркетинг, D7 Торгівля,
F7 Комп'ютерна інженерія**

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 1. Основи теорії держави і права			
1.1	Загальні положення про державу і право	1. Принципи та функції права. 2. Джерела українського права. 3. Нормативно-правовий акт. 4. Закон і підзаконні акти	4
Розділ 2. Основи конституційного та адміністративного права України			
2.1	Основи конституційного ладу України. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	1. Держава і особистість. 2. Основні обов'язки і свободи громадян. 3. Політичні права громадян. 4. Гарантії прав і свобод громадян	4
2.2	Основи адміністративного права і місцевого самоврядування	1. Адміністративний примус та його види. 2. Адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність	4
Розділ 3. Основи цивільного, фінансового та податкового права			
3.1	Загальні засади цивільного права	1. Правочини, представництво, строки у цивільному праві, позовна давність.	4
3.2	Право власності. Право інтелектуальної власності	1. Поняття права інтелектуальної власності. 2. Авторське право. 3. Право промислової інтелектуальної власності. 4. Наукові відкриття. 5. Право на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності	2
3.3	Зобов'язальне право. Окремі види договорів	1. Поняття «зобов'язання», їх види, зміст і сторони. 2. Припинення зобов'язань. 3. Відповідальність за порушення зобов'язань. 4. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди	4
3.4	Поняття спадкового права, фінансового та податкового права	1. Фінансове право, його предмет. 2. Бюджет і бюджетна система. 3. Система оподаткування, види податків і платежів	4

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 4. Основи сімейного права			
4.1	Шлюбно-сімейні відносини. Права та обов'язки подружжя, батьків і дітей	1. Права та обов'язки батьків і дітей. 2. Підстави та порядок позбавлення батьківських прав. 3. Встановлення опіки та піклування. 4. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів	3
Розділ 5. Основи трудового права			
5.1	Загальні засади трудового права. Трудовий договір	1. Колективний договір. 2. Порядок укладання трудового договору, переведення працівників, припинення трудового договору. 3. Особливості трудової діяльності неповнолітніх осіб	4
5.2	Робочий час і час відпочинку. Охорона праці	1. Охорона праці жінок, неповнолітніх та осіб з інвалідністю. 2. Права та обов'язки роботодавця та працівника з питань охорони праці	4
5.3	Оплата праці. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність	1. Поняття «дисципліна праці», її правове регулювання. 2. Дисциплінарна відповідальність працівників	4
Розділ 6. Основи екологічного права			
6.1	Природоресурсне і природоохоронне право	1. Екологічні права та обов'язки громадян. 2. Права та обов'язки природокористувачів. 3. Правове регулювання використання природних ресурсів	4
Розділ 7. Основи кримінального та кримінального процесуального права			
7.1	Загальна характеристика Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України	1. Призначення та звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. 2. Поняття кримінального кодексу. 3. Сторони й учасники кримінального процесу. 4. Участь прокурора і захисника в кримінальному процесі	4

Закінчення табл.

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 8. Основи міжнародного права			
8.1	Держави як основні суб'єкти міжнародного права	1. Правосуб'єктність держави. 2. правонаступництво у разі утворення нових незалежних держав, у разі об'єднання кількох держав в одну або поділу держави на декілька самостійних	4
Разом:			54

**Для спеціальностей: G13 Харчові технології,
J2 Готельно-ресторанна справа та кейтеринг**

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 1. Основи теорії держави і права			
1.1	Загальні положення про державу і право	1. Принципи та функції права. 2. Джерела українського права. 3. Нормативно-правовий акт. 4. Закон і підзаконні акти	4
Розділ 2. Основи конституційного та адміністративного права України			
2.1	Основи конституційного ладу України. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	1. Держава і особистість. 2. Основні обов'язки і свободи громадян. 3. Політичні права громадян. 4. Гарантії прав і свобод громадян	4
2.2	Основи адміністративного права і місцевого самоврядування	1. Адміністративний примус та його види. 2. Адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність	4
Розділ 3. Основи цивільного, фінансового та податкового права			
3.1	Загальні засади цивільного права	1. Правочини, представництво, строки у цивільному праві, позовна давність.	4
3.2	Право власності. Право інтелектуальної власності	1. Поняття права інтелектуальної власності. 2. Авторське право. 3. Право промислової інтелектуальної власності. 4. Наукові відкриття. 5. Право на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності	4
3.3	Зобов'язальне право. Окремі види договорів	1. Поняття «зобов'язання», їх види, зміст і сторони. 2. Припинення зобов'язань. 3. Відповідальність за порушення зобов'язань. 4. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди	4
3.4	Поняття спадкового права, фінансового та податкового права	1. Фінансове право, його предмет. 2. Бюджет і бюджетна система. 3. Система оподаткування, види податків і платежів	6

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 4. Основи сімейного права			
4.1	Шлюбно-сімейні відносини. Права та обов'язки подружжя, батьків і дітей	1. Права та обов'язки батьків і дітей. 2. Підстави та порядок позбавлення батьківських прав. 3. Встановлення опіки та піклування. 4. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів	6
Розділ 5. Основи трудового права			
5.1	Загальні засади трудового права. Трудовий договір	1. Колективний договір. 2. Порядок укладання трудового договору, переведення працівників, припинення трудового договору. 3. Особливості трудової діяльності неповнолітніх осіб	6
5.2	Робочий час і час відпочинку. Охорона праці	1. Охорона праці жінок, неповнолітніх та осіб з інвалідністю. 2. Права та обов'язки роботодавця та працівника з питань охорони праці	6
5.3	Оплата праці. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність	1. Поняття «дисципліна праці», її правове регулювання. 2. Дисциплінарна відповідальність працівників	6
Розділ 6. Основи кримінального та кримінального процесуального права			
6.1	Загальна характеристика Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України	1. Призначення та звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. 2. Поняття кримінального кодексу. 3. Сторони й учасники кримінального процесу. 4. Участь прокурора і захисника в кримінальному процесі	6
Разом:			60

Для спеціальності: **ІЗ Туризм та рекреація**

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 1. Основи теорії держави і права			
1.1	Загальні положення про державу і право	1. Принципи та функції права. 2. Джерела українського права. 3. Нормативно-правовий акт. 4. Закон і підзаконні акти.	4
Розділ 2. Основи конституційного та адміністративного права України			
2.1	Основи конституційного ладу України. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	1. Держава і особистість. 2. Основні обов'язки і свободи громадян. 3. Політичні права громадян. 4. Гарантії прав і свобод громадян	6
2.2	Основи адміністративного права і місцевого самоврядування	1. Адміністративний примус та його види. 2. Адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність	4
Розділ 3. Основи цивільного, фінансового та податкового права			
3.1	Загальні засади цивільного права	1. Правочини, представництво, строки у цивільному праві, позовна давність	4
3.2	Право власності. Право інтелектуальної власності	1. Поняття права інтелектуальної власності. 2. Авторське право. 3. Право промислової інтелектуальної власності. 4. Наукові відкриття. 5. Право на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності	2
3.3	Зобов'язальне право. Окремі види договорів	1. Поняття «зобов'язання», їх види, зміст і сторони. 2. Припинення зобов'язань. 3. Відповідальність за порушення зобов'язань. 4. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди	4
3.4	Поняття спадкового права, фінансового та податкового права	1. Фінансове право, його предмет. 2. Бюджет і бюджетна система. 3. Система оподаткування, види податків і платежів	6

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 4. Основи сімейного права			
4.1	Шлюбно-сімейні відносини. Права та обов'язки подружжя, батьків і дітей.	1. Права та обов'язки батьків і дітей. 2. Підстави та порядок позбавлення батьківських прав. 3. Встановлення опіки та піклування. 4. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів	4
Розділ 5. Основи трудового права			
5.1	Загальні засади трудового права. Трудовий договір	1. Колективний договір. 2. Порядок укладання трудового договору, переведення працівників, припинення трудового договору. 3. Особливості трудової діяльності неповнолітніх осіб	4
5.2	Робочий час і час відпочинку. Охорона праці	1. Охорона праці жінок, неповнолітніх та осіб з інвалідністю. 2. Права та обов'язки роботодавця та працівника з питань охорони праці	4
5.3	Оплата праці. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність	1. Поняття «дисципліна праці», її правове регулювання. 2. Дисциплінарна відповідальність працівників	4
Розділ 6. Основи екологічного права			
6.1	Природоресурсне і природоохоронне право	1. Екологічні права та обов'язки громадян. 2. Права та обов'язки природокористувачів. 3. Правове регулювання використання природних ресурсів	4
Розділ 7. Основи кримінального та кримінального процесуального права			
7.1	Загальна характеристика Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України	1. Призначення та звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. 2. Поняття кримінального кодексу. 3. Сторони й учасники кримінального процесу. 4. Участь прокурора і захисника в кримінальному процесі	4

Закінчення табл.

№ теми	Назва розділу, теми	Питання самостійної роботи	Кількість годин
Розділ 8. Основи міжнародного права			
8.1	Держави як основні суб'єкти міжнародного права	1. Правосуб'єктність держави. 2. правонаступництво у разі утворення нових незалежних держав, у разі об'єднання кількох держав в одну або поділу держави на декілька самостійних	4
Разом:			58

Розділ 1. Основи теорії держави і права

Тема 1.1. Загальні положення про державу і право

План

1. *Принципи та функції права.*
2. *Джерела українського права.*
3. *Нормативно-правовий акт.*
4. *Закон і підзаконні акти.*

Література: 1; 16; 17; 18; 19; 23; 31.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначити принципи права, дати їх характеристику.
2. Охарактеризувати джерела права України.
3. Дати визначення та класифікацію нормативно-правових актів.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Принципи та функції права

Розглядаючи це питання необхідно розпочати із поняття принципів права, охарактеризувати їх види. В другій частині – розглянути основні функції права.

Принципи права – це основоположні ідеї та керівні засади, на яких базується вся правова система та які відображають її сутність. Принципи права визначають загальні правила поведінки в суспільстві. Вони виступають орієнтирами для законодавців, судових органів та громадян у процесі правотворення та правозастосування. Принципи права є універсальними та служать базовими критеріями оцінки справедливості, законності та доцільності норм і рішень.

Основні принципи права поділяються на кілька категорій, а саме: загальносоціальні, галузеві, принципи законності.

До загальносоціальних принципів відносять:

- справедливість – право повинно бути справедливим, забезпечуючи рівні можливості для всіх громадян;
- рівність – усі люди є рівними перед законом незалежно від їхнього соціального статусу, статі, раси, релігійних переконань тощо;
- гуманізм – право повинно забезпечувати захист основних прав і свобод людини.

Галузеві принципи (принципи конкретних галузей права):

- принцип презумпції невинуватості – людина вважається невинною, доки її провина не буде доведена в суді (принцип кримінального права);
- принцип свободи договору, який означає, що сторони мають право вільно укладати угоди на взаємних умовах (принцип цивільного права).

Принципи законності:

- принцип верховенства права – право повинно стояти вище за будь-які інші суспільні норми, і всі дії повинні здійснюватися в рамках закону;
- принцип правової визначеності – правові норми мають бути чіткими та зрозумілими, а правопорядок – стабільним.

Принципи права відображають не лише юридичні вимоги, але й етичні та моральні засади суспільства.

Функції права – це основні напрями впливу права на суспільні відносини, які розкривають його сутність та роль у житті суспільства. Вони показують, як право виконує свої завдання щодо регулювання поведінки людей, забезпечення правопорядку та справедливості.

Основні функції права:

1. *Регулятивна функція* – полягає в тому, що право встановлює загальнообов'язкові правила поведінки для учасників суспільних відносин. Це допомагає координувати взаємодію між людьми, організаціями, державою та іншими суб'єктами. Право визначає, що дозволено, заборонено чи обов'язково для виконання.

2. *Охоронна функція* – забезпечує захист прав і свобод особи, а також підтримання суспільного порядку. Вона спрямована на запобігання порушенням закону і передбачає застосування юридичної відповідальності за їх порушення.

3. *Виховна функція* – право формує правосвідомість та культуру громадян, впливає на їхню поведінку шляхом заохочення дотримання законів і моральних норм. Завдяки цьому суспільство усвідомлює значущість правопорядку та справедливості.

4. *Соціальна функція* – спрямована на регулювання соціальних відносин, забезпечення соціальної рівноваги і стабільності. Право допомагає вирішувати конфлікти між різними групами населення, забезпечувати соціальний захист і гарантувати основні права громадян.

5. *Економічна функція* – право впливає на економічні відносини, встановлюючи правила для ринку, господарської діяльності, оподаткування та інших економічних процесів. Воно забезпечує умови для розвитку економіки та стабільності фінансової системи.

6. *Ідеологічна функція* – право формує певні ідеологічні засади, на яких базується держава та суспільство. Вона допомагає утверджувати принципи справедливості, демократії та рівності.

7. *Гуманістична функція* – спрямована на захист гідності, прав і свобод людини. Право має забезпечувати повагу до особистості та захищати її від будь-якого незаконного втручання.

Ці функції є взаємопов'язаними і разом сприяють гармонійному розвитку суспільства та забезпеченню правопорядку.

Питання 2. Джерела українського права

Для відповіді на питання необхідно розглянути різні види джерел права.

Джерела українського права – це нормативно-правові акти, правові традиції та інші документи, які визначають правила поведінки, права й обов'язки громадян і держави в Україні. До основних джерел українського права належать:

1. *Конституція України* – основний закон держави, який має найвищу юридичну силу. Всі інші закони й нормативні акти повинні відповідати Конституції.

2. *Закони України* – це нормативно-правові акти, які ухвалюються Верховною Радою України. Серед них можна виділити кодифіковані закони (Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс тощо).

3. *Підзаконні нормативні акти* – укази Президента, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств та інших органів виконавчої влади.

4. *Міжнародні договори* – ратифіковані Україною міжнародні угоди, які стають частиною національного законодавства.

5. *Судова практика* – рішення Конституційного Суду України мають обов'язкову юридичну силу для всіх органів державної влади й можуть бути джерелом права.

6. *Правові звичаї та традиції* – вони відіграють роль у деяких сферах права, особливо в приватних та міжнародних правовідносинах.

7. *Принципи права* – основні правові засади, які формують підґрунтя для тлумачення й застосування правових норм.

Ці джерела взаємодіють і доповнюють одне одного, забезпечуючи стабільність і розвиток правової системи України.

Питання 3. Нормативно-правовий акт

Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий уповноваженим державним органом або іншим суб'єктом законодавчої діяльності, який містить правові норми, що регулюють певні суспільні відносини. Він встановлює, змінює або скасовує правила поведінки, обов'язкові для виконання всіма, на кого поширюється його дія.

Основними характеристиками нормативно-правового акту є його офіційність, загальнообов'язковість, формальна визначеність та системність.

Офіційність – акт приймається відповідними органами влади (наприклад, парламентом, урядом) або іншим суб'єктом, наділеним такими повноваженнями.

Загальнообов'язковість – норми, що містяться в акті, обов'язкові для всіх учасників правовідносин у межах, визначених законом.

Формальна визначеність – нормативно-правовий акт має чітко визначену юридичну форму, а його норми мають бути точними й зрозумілими.

Системність – акти діють у межах правової системи і взаємодіють з іншими нормативними актами.

Нормативно-правові акти класифікуються за різними критеріями.

1. *За юридичною силою:*

- Конституція – основний закон держави;

- закони – акти, прийняті законодавчими органами (наприклад, кодекси, закони про державні програми).
- підзаконні акти (укази Президента, постанови Уряду, накази міністерств).

2. *За органом, який видає:*

- акти Верховної Ради України (парламенту);
- акти Президента України;
- акти Кабінету Міністрів України;
- акти місцевих органів влади та самоврядування.

3. *За тривалістю дії:*

- постійні – діють без обмеження строку;
- тимчасові – мають визначений термін дії.

Нормативно-правові акти є важливим інструментом регулювання правовідносин у суспільстві, а їх виконання забезпечує стабільність і порядок.

Питання 4. Закон і підзаконні акти

Нормативно-правові акти за юридичною силою поділяються на закони і підзаконні акти.

Закон – нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що регулює найважливіші суспільні відносини шляхом встановлення загальнообов'язкових правил, прийнятий в особливому порядку (законодавчим органом влади), або безпосередньо народом.

Відповідно до усталеної світової практики закони (як і інші нормативно-правові акти) в Україні приймаються на підставі Конституції України і повинні відповідати їй.

Закони регулюють приватну і публічну сфери суспільних відносин: найважливіші питання суспільного устрою, права і свободи громадян, структуру і організацію державної влади, закріплюють правове становище фізичних і юридичних осіб, відносини між ними.

Підзаконні акти – це нормативно-правові акти, які видаються на підставі, на виконання і для реалізації законів. Вони мають нижчу юридичну силу, ніж закони, і не можуть їм суперечити.

Основними рисами підзаконних актів є:

1. Видаються державними органами, посадовими особами або органами місцевого самоврядування.
2. Є засобом деталізації й конкретизації норм закону.
3. Мають допоміжний характер – спрямовані на практичне застосування законодавства.

Види підзаконних актів:

1. Укази Президента України.
2. Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України.
3. Нормативні акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади (накази, інструкції, положення тощо).
4. Акти органів місцевого самоврядування.
5. Акти керівників державних установ, підприємств, організацій (наприклад, накази директорів).

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Як поділяються принципи права?
2. Що таке джерело права?
3. Що таке нормативно-правовий акт?
4. Які види нормативно-правових актів вам відомі?
5. Хто в Україні має право законодавчої ініціативи?

Розділ 2. Основи конституційного та адміністративного права України

Тема 2.1. Основи конституційного ладу України. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

План

1. *Держава і особистість.*
2. *Основні обов'язки і свободи громадян.*
3. *Політичні права громадян.*
4. *Гарантії прав і свобод громадян.*

Література: 1; 14; 15; 16; 17; 33.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначити основні напрями взаємодії держави і особи в Україні.
2. Охарактеризувати основні обов'язки громадян.
3. Визначити основні конституційні обов'язки громадян.
4. Перелічити засоби забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини і громадянина.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Держава і особистість

Держава і особистість – це система закріплення у нормативно-правових актах гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, згідно з якими особа, як суб'єкт права, координує свою поведінку в суспільстві.

Особистість у відносинах із державою володіє певним набором прав і свобод, які є основними і невід'ємними. Ці права зазвичай регламентуються національним законодавством та міжнародними угодами.

Правовий статус особи – це її юридично закріплене становище у державі і суспільстві. Це сукупність суб'єктивних прав, юридичних обов'язків і законних інтересів суб'єктів права.

Залежно від правового статусу політичного режиму держава поділяє осіб на громадян, іноземців, осіб без громадянства (апатридів) та осіб з подвійним громадянством (біпатридів).

Основні права особистості включають: право на життя і свободу, свободу слова та висловлювань, право на участь у політичному житті та виборах, право на освіту і працю.

Держава зобов'язана гарантувати та захищати ці права через систему законів і правових інститутів.

Держава не лише контролює, але й забезпечує добробут і безпеку своїх громадян. Основними обов'язками держави є: захист прав і свобод громадян; забезпечення правопорядку і безпеки; забезпечення економічної стабільності та соціального добробуту; гарантування можливостей для розвитку особистості (через освіту, охорону здоров'я та соціальне забезпечення).

Взаємність у відносинах між державою та особистістю полягає в тому, що громадяни також мають певні зобов'язання перед державою, а саме: дотримуватись законів; сплачувати податки; захищати державу; поважно ставитись до прав і свобод інших осіб.

У демократичних державах основою відносин між державою і особистістю є принцип верховенства права та повага до людської гідності. Держава не може втручатися у приватне життя громадян без законних підстав, а будь-яке обмеження прав має бути виправданим і мінімальним.

На підставі суверенітету держава здійснює особливе верховенство, тобто має всю повноту влади над своїми громадянами незалежно від їх місцеперебування. Юрисдикція держави поширюється і на всіх іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на її території.

Питання 2. Основні обов'язки і свободи громадян

У цьому питанні необхідно звернути увагу на основні обов'язки і свободи громадян, які передбачені Конституцією України та їх види.

Обов'язок – це визначена законом міра обов'язкової поведінки особи, недотримання якої зумовлює правові наслідки.

Свобода – це суб'єктивне право особи, яке являє собою способи (форми) її можливої поведінки.

Свободу людини характеризують такі основні риси:

- люди вільні від свого народження, й ніхто не має права порушувати їхні природні права, до того ж саме держава у демократичному суспільстві є головним гарантом свободи людини;
- людина вільна робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством;
- люди мають рівні можливості, що закріплені правом.

За відсутності у людини свободи вона не може володіти і реально користуватися своїми правами. Свобода створює умови для реального набуття прав та їх реалізації.

Громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Серед прав і свобод розрізняють основні (конституційні) і всі інші, тобто ті, що передбачені у поточних законах.

Усі права і свободи можна поділити на *особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні*.

Особисті права і свободи передбачають гарантовані державою можливості людини, необхідні для її фізичного існування та задоволення її життєвих потреб. До них належать: право на життя; право на повагу гідності; право на свободу і особисту недоторканність; право на недоторканність житла; свобода пересування; свободу думки, світогляду і віросповідання; вільний вибір місця проживання.

Політичні права і свободи – це гарантовані державою можливості особи брати участь у державному і громадському житті шляхом участі у здійсненні державної влади і громадського самоврядування. До них належать: право брати участь в управлінні державними справами; вільно обирати та бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування; на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; свобода слова; вільне виявлення своїх поглядів і переконань та ін.

Економічні права і свободи – це права у сфері економічних і насамперед майнових відносин. До них належать такі, як: право на власність; право на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності; право на підприємницьку діяльність; право на працю.

Соціальні права і свободи забезпечують людині гідний рівень життя та її соціальну захищеність. До них належать: право на відпочинок; соціальний захист; право на достатній життєвий рівень; право на житло; право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування та ін.

Культурні (духовні) права і свободи являють собою гарантовані державою можливості доступу людини до духовних здобутків своєї нації та всього людства – їхнє засвоєння, використання та участь у їхньому подальшому розвитку. До них належать: право на освіту; право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; право на результати інтелектуальної, творчої діяльності та ін.

Здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянином своїх обов'язків, тому Конституція України закріплює обов'язки громадян України.

Обов'язки громадян закріплені у ст. ст. 65–68 Конституції України. До них належать: захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність; шанувати державні символи; не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки; сплачувати податки й збори в порядку та розмірах, установлених законом; неухильно дотримувати Конституції України та законів України; не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Питання 3. Політичні права громадян

Політичні права – це можливості людини і громадянина брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій та інших об'єднань громадян політичного спрямування.

До політичних прав і свобод громадян України належать:

1. *Право на участь в управлінні державою*. Стаття 38 Конституції України закріплює таке право громадян.

Складовими елементами цього конституційного права є положення:

- право громадян на участь в управлінні державними справами;
- право громадян на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах;
- право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Усі громадяни України, які досягнули 18 років і яких не визнано судом недієздатними, мають право на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, тобто право брати участь у всеукраїнських чи місцевих голосуваннях з питань внесення змін до Конституції України, затвердження чи прийняття нових законів, вирішення інших важливих загальнодержавних чи місцевих проблем.

Усі громадяни України, які досягнули 18 років і яких не визнано судом недієздатними, мають також право обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (володіють виборчим правом).

2. Право на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Характеризуючи право на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій, насамперед варто звернути увагу на положення ст. 39 Конституції України, в першій частині якої йдеться, що громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування.

Отже, Основним Законом передбачена можливість організації та проведення громадянами таких публічних заходів:

- 1) зборів;
- 2) мітингів;
- 3) походів;
- 4) демонстрацій.

Також має бути виконано дві умови:

- 1) публічний захід має мати виключно мирний характер і учасники його повинні бути без зброї;
- 2) такий захід має бути санкціонований – попередньо погоджений і дозволений органами влади на місцях.

3. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань закріплено в ст. 34 Конституції України. Основні положення такої конституційної норми:

- кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;
- кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб, на свій вибір.

Здійснення права на свободу думки, слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань може бути обмежене законом у випадках, якщо цього вимагають інтереси національної безпеки, якщо реалізація цього права загрожує територіальній цілісності держави, якщо цього вимагають інтереси забезпечення належного громадського порядку.

Усі ці обмеження можуть здійснюватися тільки з метою: запобігання заворушенням чи злочинам; належної охорони здоров'я населення; належного захисту репутації або прав інших людей; запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

4. *Право на об'єднання в політичні партії та громадські організації* (ст. 36–37 Конституції України). Основними положеннями щодо сутності цього права є таке:

- громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів;
- політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах;
- членами політичних партій можуть бути лише громадяни України;
- громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів;
- ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян;
- ніхто не може бути обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій;
- усі об'єднання громадян рівні перед законом;
- політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

5. *Право на індивідуальні та колективні скарги*. Це право громадян закріплене у статті 40 Конституції України та деталізоване в Законі України «Про звернення громадян». Під зверненням громадян законодавець розуміє викладену у письмовій або усній формі: пропозицію (зауваження); заяву (клопотання); скаргу.

Основні конституційні положення цього права громадян:

- усі мають право направляти індивідуальні письмові звернення;
- усі мають право направляти колективні письмові звернення;
- усі мають право особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Суб'єктами цього конституційного права є усі фізичні особи: громадяни України; іноземні громадяни; особи без громадянства.

Адресатами звернень (тими, до кого можуть бути направлені ці звернення) законом визначені: органи державної влади (всіх трьох гілок: законодавчої, виконавчої та судової); органи місцевого самоврядування (насамперед голови та виконавчі комітети місцевих рад); посадові особи державних органів та органів місцевого самоврядування; установи, організації та підприємства (незалежно від форми власності); засоби масової інформації.

Питання 4. Гарантії прав і свобод громадян

Гарантії прав та свобод людини і громадянина – це передбачена Конституцією і законами України система правових норм, організаційних засобів і способів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюються охорона і захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

Гарантії конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина поділяються, залежно від змісту на загальні (економічні, політичні, ідеологічні) та юридичні.

Економічними гарантіями прав і свобод є економічна система суспільства, яка забезпечує певний рівень добробуту як суспільства в цілому, так і кожної людини зокрема і яка є передумовою забезпечення будь-яких прав і свобод.

Ідеологічні гарантії – це система поглядів, ціннісних орієнтирів і традицій, які склалися в суспільстві і визначають його ставлення до прав і свобод як соціальних цінностей, передбачають їхнє визнання, охорону тощо.

Політичними гарантіями прав і свобод є діяльність держави та інших політичних сил, які визначають ці права і сприяють їхньому юридичному закріпленню, реалізації і захисту.

Правовими гарантіями прав і свобод є їхнє юридичне закріплення, чітке визначення змісту та механізмів їхньої реалізації і захисту.

Організаційними гарантіями прав і свобод є діяльність державних органів і громадських організацій, спрямована на їхнє правове закріплення, реалізацію і захист.

Міжнародними гарантіями прав і свобод є їхнє міжнародне визнання як загальнолюдських цінностей, закріплення їх у міжнародно-правових документах та діяльність міжнародних організацій, спрямована на здійснення контролю за їхнім дотриманням та сприяння їхній реалізації і захисту.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. На які категорії держава поділяє осіб залежно від їх правового статусу?
2. Дайте визначення свобод і обов'язків громадян.
3. Які види прав і свобод ви знаєте?
4. Охарактеризуйте конституційні обов'язки громадян України.
5. Перелічіть політичні права громадян.
6. Які гарантії конституційних прав і свобод вам відомі?

Тема 2.2. Основи адміністративного права і місцевого самоврядування

План

1. *Адміністративний примус та його види.*
2. *Адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність.*

Література: 5; 16; 17; 18; 25.

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризувати адміністративний примус та заходи адміністративного примусу.
2. Дати визначення адміністративного правопорушення та ознак які його характеризують.
3. Перелічити підстави адміністративної відповідальності.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Адміністративний примус та його види

Адміністративний примус є одним з видів державного примусу.

Адміністративному примусу притаманні риси, сутність яких зводиться до використання державними органами, а в окремих випадках і громадськими об'єднаннями засобів примусового характеру з метою забезпечення належної поведінки людей.

Адміністративний примус має низку характерних особливостей, які дозволяють відрізнити його від судового і громадського примусу. Такими особливостями є те, що:

- адміністративний примус використовують у державному управлінні для охорони суспільних відносин, які виникають у цій сфері державної діяльності;
- механізм правового регулювання адміністративного примусу встановлює підстави і порядок застосування відповідних примусових заходів;
- порядок застосування примусових заходів здебільшого регулюють норми адміністративного права, що включають норми законодавства або адміністративно-правові норми актів виконавчих органів;
- застосування адміністративного примусу – це результат реалізації державно-владних повноважень органів державного управління, і лише у виключних, встановлених законодавством випадках такі засоби можуть застосовувати суди (судді);
- адміністративний примус застосовують з метою:
 - а) запобігання вчиненню правопорушень;
 - б) припинення адміністративних проступків;
 - в) притягнення до адміністративної відповідальності.

Адміністративний примус застосовується на підставі адміністративно-процесуальних норм.

Отже, *адміністративний примус* – це система засобів психологічного або фізичного впливу на свідомість і поведінку людей з метою досягнення чіткого виконання встановлених обов'язків, розвитку суспільних відносин у межах закону, забезпечення правопорядку і законності.

Примусові засоби адміністративного характеру застосовують органи державної виконавчої влади, суди (судді) для впливу на громадян і посадових осіб з метою виконання ними юридичних обов'язків, припинення протиправних дій, притягнення до відповідальності правопорушників.

Заходи адміністративного примусу поділяють на такі види, як:

- а) адміністративні стягнення (штраф, арешт тощо);
- б) заходи адміністративного прискання, тобто негайного припинення протиправних дій (наприклад, затримання правопорушника);
- в) адміністративно-запобіжні заходи (наприклад, направлення на примусове медичне обстеження, перевірка паспортного режиму тощо).

Питання 2. Адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність (ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Юридичний склад адміністративного правопорушення – це передбачена нормами адміністративного права сукупність ознак, при наявності яких те чи інше протиправне діяння можна кваліфікувати як правопорушення.

До цих ознак належать: об'єкт; об'єктивна сторона; суб'єкт; суб'єктивна сторона.

Об'єкт адміністративного правопорушення – це суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, яким завдано шкоди адміністративним правопорушенням. Іншими словами, це те, на що спрямовано адміністративне правопорушення.

Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення – це зовнішні ознаки та обставини які характеризують адміністративне правопорушення.

Суб'єкт адміністративного правопорушення – це особа, яка вчинила адміністративне правопорушення. Суб'єктом адміністративного правопорушення може бути *фізична особа, яка досягла 16-річного віку, та юридична особа незалежно від форми власності.*

Суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення – внутрішнє (психічне) ставлення суб'єкта правопорушення до скоєного діяння і його шкідливих наслідків.

Адміністративному правопорушенню властиві такі загально-правові ознаки:

- діяння (дія чи бездіяльність);
- протиправність;
- суспільна небезпека;
- загроза громадському порядку;
- винність;
- карність.

Адміністративна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності, яка встановлюється державою шляхом видання правових норм, які визначають підстави відповідальності, заходи, що можуть бути застосовані до порушників, порядок розгляду справ про правопорушення і виконання зазначених заходів. Вона потребує оформлення відповідними процесуальними документами і здійснюється державою через уповноважені органи шляхом покарання особи відповідно до чинного законодавства.

Адміністративна відповідальність за правопорушення настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

Адміністративна відповідальність – це реалізація адміністративно-правових санкцій, застосування адміністративних стягнень.

Суть адміністративної відповідальності полягає у впливі, що чинять уповноважені органи або посадові особи на громадянина, який вчинив адміністративне правопорушення і тягне за собою негативні для правопорушника наслідки морального (попередження), матеріального (штраф) або особистого характеру (адміністративний арешт).

Метою цього впливу є виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі дотримання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як власне правопорушником, так і іншими особами.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Які заходи адміністративного примусу вам відомі?
2. Дайте визначення і охарактеризуйте склад адміністративного проступку.
3. Що таке адміністративна відповідальність і які її особливості?
4. З якого віку фізична особа може бути притягнута до адміністративної відповідальності?
5. Перелічіть елементи складу адміністративного правопорушення.

Розділ 3. Основи цивільного, фінансового та податкового права

Тема 3.1. Загальні засади цивільного права

План

1. *Правочини, представництво, строки у цивільному праві, позовна давність.*

Завдання для самостійної роботи

1. Ознайомитися із поняттям «правочин», їх видами, формами.
2. Розглянути особливості правового інституту представництва.
3. Визначити різницю між термінологією «строк» і «термін».
4. З'ясувати принцип дії і причину існування правового інституту «позовна давність».

Література: 12; 16; 17; 18; 21.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Правочини, представництво, строки у цивільному праві, позовна давність

У Цивільному кодексі УРСР 1963 року терміну «правочин» не було, використовували «угоду», що означало домовленість сторін, схожу за суттю на сучасний правочин, а наголос у слові «правочин» є предметом дискусій. Варіант «правочин» (з наголосом на «о») є більш поширеним і відповідає аналогії з іншими словами на зразок «правочис», «правовладдя»

Згідно зі ст. 202 Цивільного кодексу України, *правочином* є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори).

Прикладом одностороннього правочину є заява, клопотання, заповіт, довіреність, тобто документ, який видається однією особою і при необхідності ця ж особа може його скасувати (відмовитися від нього).

Статті 205–214 Цивільного кодексу містять різні характеристики правочинів. Варто звернути увагу, що правочини бувають таких форм:

- усні (для дрібних побутових дій);
- письмові (найпоширеніша форма);
- електронні (сучасна форма письмових);
- нотаріальні (для яких законом передбачене вчинення з участю нотаріуса, зокрема операції відчуження нерухомості);
- у формі державної реєстрації (форма діяла до 31.12.2012 р.).

З 01.01.2013 р. державна реєстрація правочинів не проводиться, а державній реєстрації підлягає певне право, наприклад право власності. Певні правочини підлягають реєстрації (без приставки «державна») для набуття чинності, наприклад реєстрація декларації про готовність об'єкта до експлуатації.

Стаття 203 Цивільного кодексу України містить загальні вимоги до дійсності правочину, стаття 204 передбачає правомірність правочинів, якщо його недійсність прямо не встановлена законом, або суд не визнає правочин недійсним. Статті 215–236 Цивільного кодексу України містять правові наслідки недодержання сторонами вимог закону при вчиненні правочину.

При цьому, якщо правочин має положення, які завідомо суперечать закону, наприклад умови трудового договору, що зменшують соціальні гарантії працівника нижче допустимого законом рівня, такі умови називаються нікчемними, тобто які не мають юридичної сили. В інших випадках недійсність правочину треба доводити в суді, і такий правочин називається «оспорюваний».

Статті 237–250 Цивільного кодексу України містять норми щодо правового інституту представництва.

Основні моменти, на які необхідно звернути увагу:

- батьки, опікуни є представниками своїх дітей в силу статусу, без додаткових документів;
- дорослі фізичні особи, при бажанні та/або необхідності, можуть видавати довіреності, як Довіритель, іншій особі, Представнику, для вчинення певних дій від імені Довірителя;
- юридичні особи видають довіреність за підписом управляючого органу, як правило, директора;
- довіреність повинна мати дату видачі, реквізити Довірителя і Представника, перелік дій, які має право та/або повинен вчинити Представник, та строк дії самої довіреності;
- довіреність видається у такій самій формі, у якій Представник буде вчиняти правочини, тобто для нотаріальних дій – нотаріальна довіреність;

- у ряді випадків довіреність посвідчується не нотаріусом, а посадовою особою органу місцевого самоврядування, лікарем, начальником установи виконання покарань, керівником закладу освіти і т. п.;

- представник має право відмовитися від виконання доручених дій, а довіритель має право у будь-який момент скасувати довіреність.

Статті 251–255 Цивільного кодексу України містять норми щодо строків і термінів. Треба знати, що *строк* – це період у часі, який вимірюється годинами, днями, тижнями, місяцями і роками. А *термін* – це момент у часі, який визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка неминуче настане.

Поставка товару протягом трьох місяців – це строк.

Прибуття партії товару 01 квітня – це термін.

Статті 256-268 Цивільного кодексу України містять норми щодо правового інституту *позовна давність*, яка уведена у право з метою дисциплінування учасників відносин і своєчасного проведення розрахунків, щоб не створювати ситуацій за давнених нез'ясованих проблем.

Головні нюанси:

- *позовна давність* – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу;

- заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом до розгляду незалежно від впливу позовної давності;

- позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення ним рішення;

- загальний строк позовної давності – три роки;

- є випадки скорочених строків позовної давності, наприклад для стягнення штрафів, пені – один рік;

- є випадки, на які позовна давність не поширюється, наприклад, на вимогу вкладника до банку про видачу вкладу;

- сторони у договорі можуть передбачити довші від звичайних строки позовної давності;

- позовна давність має початок свого перебігу, переривання перебігу (наприклад, при частковій сплаті боргу), зупинення перебігу.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Що таке правочини, у якій формі вони вчиняються?
2. Що таке представництво, який документ посвідчує повноваження представника?
3. Яка різниця між «строками» і «термінами» у цивільному праві?
4. Охарактеризуйте поняття, види та значення строку позовної давності.

Тема 3.2. Право власності. Право інтелектуальної власності

План

- 1. Поняття права інтелектуальної власності.*
- 2. Авторське право.*
- 3. Право промислової інтелектуальної власності.*
- 4. Наукові відкриття.*
- 5. Право на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності.*

Література: 1; 12; 13.14–13.21; 17; 21.

Завдання для самостійної роботи

1. Ознайомитися із поняттям, суб'єктами, об'єктами права інтелектуальної власності.
2. Ознайомитися із функціями Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій.
3. З'ясувати, які види об'єктів права інтелектуальної власності захищаються авторським правом.
4. Переглянути особливості реєстрації і захисту прав інтелектуальної власності на винаходи (корисні моделі), промислові зразки, торгову марку, географічне зазначення, комерційну таємницю, комерційне найменування.
5. З'ясувати, як реєструються і захищаються права на наукові відкриття, раціоналізаторську пропозицію, сорти рослин, породи тварин.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Поняття права інтелектуальної власності

Згідно зі статтею 41 Конституції України, кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Згідно зі статтею 54 Конституції України, громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Україна завершує інституційну реформу сфери інтелектуальної власності. У 2020 році законом № 703-IX вирішено створити Національний орган інтелектуальної власності (НОІВ) – державну організацію, яка би здійснювала повноваження держави у сфері інтелектуальної власності.

З 8 листопада 2022 року, на підставі розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2022 року № 943-р «Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності», суб'єктом, що виконує функції НОІВ, визначена державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» (УКРНОІВІ, вебпортал <https://nipo.gov.ua/>).

До владних повноважень, делегованих НОІВ, належить приймання заявок, проведення їх експертизи, прийняття рішень щодо них; реєстрація прав інтелектуальної власності, ведення державних реєстрів у сфері інтелектуальної власності, видача патентів, свідоцтв та інші функції.

Правові норми щодо прав інтелектуальної власності містяться як у загальному законі – Цивільному кодексі України, так і у кількох спеціальних законах, щодо кожної групи об'єктів права інтелектуальної власності

Книга четверта Цивільного кодексу України присвячена праву інтелектуальної власності. Статті 418–432 містять загальні положення про це право.

Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності.

До об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема, належать:

- літературні та художні твори;
- комп'ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- виконання;
- фонограми, відеограми, програми організацій мовлення;
- наукові відкриття;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- компоновання напівпровідникових виробів;
- раціоналізаторські пропозиції;
- сорти рослин, породи тварин;
- комерційні (фірмові) найменування, торгові марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- комерційні таємниці.

Право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ, і точно так, перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності.

Приклад з життя: купивши телевізор, покупець стає власником пристрою, але не стає власником інтелектуальних прав на нього.

Суб'єктами права інтелектуальної власності є: творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до цього Кодексу, іншого закону чи договору. *Наприклад*, особа може стати володільцем прав, купивши їх.

Власник прав інтелектуальної власності володіє, користується і може розпоряджатися, в т. ч. відчужувати, такі майнові права:

- 1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- 2) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання.

Суд захищає права власника інтелектуальних прав різними способами, зокрема накладенням певних заборон або стягуючи збитки чи компенсації.

Питання 2. Авторське право

Статті 433–448 Цивільного кодексу України містять норми щодо авторського права, об'єктами якого є літературні та художні твори, в т. ч. музичні, фотографічні і т. д., комп'ютерні програми, бази даних та інші види творів.

Авторське право не поширюється на ідеї, процеси, методи діяльності або математичні концепції як такі.

Первинним суб'єктом авторського права є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства).

Суб'єктами авторського права є також інші фізичні та юридичні особи, які набули прав на твори відповідно до договору або закону.

Авторське право на твір, створений у співавторстві, належить співавторам спільно. Авторське право виникає у його автора в момент створення твору.

Майновими правами інтелектуальної власності на твір є право на використання твору, виключне право дозволяти використання твору; право перешкоджати неправомірному використанню твору, в тому числі забороняти таке використання та ін.

Оприлюдненням твору вважається будь-яка дія, що вперше робить твір доступним для необмеженого кола осіб.

Використання твору здійснюється виключно з дозволу суб'єкта авторського права.

Автор має невідчужуване право на справедливу винагороду за використання його твору у випадках, в розмірах і на умовах, передбачених законом. Право на справедливу винагороду належить автору твору, а після його смерті переходить до спадкоємців автора.

Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір спливає через сімдесят років, що відліковуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів.

Автор має невідчужуване право на одержання справедливої винагороди як частки відрахувань від кожного продажу оригіналу художнього твору, оригіналу рукопису літературного або музичного твору, наступного за продажом оригіналу, здійсненим автором (право слідування).

Авторське право може й не реєструватися, але при бажанні – відповідне свідоцтво видає Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ).

Також Цивільний кодекс України у статтях 449–456 містить норми щодо прав інтелектуальної власності на виконання, фонограму, відеограму та програму (передачу) організації мовлення – суміжні права.

Існує спеціальний Закон України «Про авторське право і суміжні права», який містить їх детальну характеристику та порядок здійснення прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав, способи їх захисту.

Комп'ютерна програма або база даних охороняється авторським правом як літературний твір. Авторське право на такий твір, а саме комп'ютерну програму, виникає з моменту його створення і обов'язкова реєстрація його не вимагається.

Відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права» комп'ютерна програма – набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи у будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером, які приводять його у дію для досягнення певної мети або результату (це поняття охоплює як операційну систему, так і прикладну програму, виражені у вихідному або об'єктному кодах).

Питання правової охорони комп'ютерної програми зазначені у главі 36 Цивільного кодексу України та Законі України «Про авторське право і суміжні права», де зокрема зазначено, що комп'ютерні програми охороняються як літературні твори. Така охорона поширюється на комп'ютерні програми незалежно від способу чи форми їх вираження.

Авторське право на комп'ютерну програму виникає внаслідок факту її створення і починає діяти від дня її створення. Авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після його смерті, крім випадків, передбачених чинним законодавством.

Питання 3. Право промислової інтелектуальної власності

Статті 459–480 Цивільного кодексу України містять норми щодо прав інтелектуальної власності на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, на компонування напівпровідникового виробу.

Існують спеціальні Закони України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів», які містять порядок реєстрації відповідних об'єктів, прав на них і способи захисту прав та ін.

Статті 489–491 Цивільного кодексу України містять норми щодо прав інтелектуальної власності на комерційне найменування. У першу чергу це – найменування юридичної особи (фірми), яке зазначене у ЄДРПОУ.

Статті 492–500 Цивільного кодексу України містять норми щодо прав інтелектуальної власності на торгову марку, яке засвідчується свідоцтвом. Є спеціальний Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», який містить порядок одержання свідоцтва і способи захисту відповідних прав.

Статті 501–504 Цивільного кодексу України містять норми щодо прав інтелектуальної власності на географічне зазначення, зокрема право на визнання позначення товару (послуги) географічним зазначенням. Яскравим прикладом функціонування такого права є виключне право використовувати назву ігристого вина «шампанське» тільки виробникам зі французького регіону Шампань. Усі інші виробники, в т. ч. з України, при бажанні так позначити свій напій, повинні придбати право на використання назви, інакше – серйозні штрафи. Є спеціальний Закон України «Про правову охорону географічних зазначень», який містить порядок реєстрації і правової охорони географічного зазначення.

Статті 505–508 Цивільного кодексу України містять норми щодо прав інтелектуальної власності на комерційну таємницю, наприклад, щодо хімічного складу фармацевтичного продукту.

Комерційна таємниця належить до конфіденційної інформації, оскільки відповідно до ст. 505 Цивільного кодексу України доступність такої інформації

повинна обмежуватися її власником і може поширюватися лише за його бажанням і лише у визначеному ним та законодавством порядку.

Відповідно до ст. 506 Цивільного кодексу України майновими правами інтелектуальної власності на комерційну таємницю є такі: право на використання, виключне право надавати дозвіл третім особам на використання, виключне право перешкоджати неправомірному розголошенню, збиранню тощо.

Питання 4. Наукові відкриття

Згідно зі статтями 457–458 Цивільного кодексу України, науковим відкриттям є встановлення невідомих раніше, але об'єктивно існуючих закономірностей, властивостей та явищ матеріального світу, які вносять докорінні зміни у рівень наукового пізнання. Автор наукового відкриття має право надати науковому відкриттю своє ім'я або спеціальну назву.

Тобто відкриття – це щось нове у науці, нова теорія чи виявлення нових явищ, об'єктів, процесів.

У законі вказано, що право на наукове відкриття засвідчується дипломом та охороняється. Однак немає ні органу, ні порядку їх видачі. Тому вчені змушені захищати своє право на наукове відкриття іншим чином: публікації в наукових журналах; отримання патенту в УКРНОІВІ (якщо відкриття пов'язане з технікою); визнання академічною спільнотою через конференції, гранти, премії та наукові нагороди.

Питання 5. Право на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності

У законодавстві немає класифікації об'єктів інтелектуальної власності. Однак деякі фахівці виділяють «нетрадиційні» об'єкти, причому по-різному наповнюють цю категорію. Найкращий підхід до класифікації – той, який відповідає підходу уповноваженого державного органу. Одна категорія – авторські і суміжні права, друга категорія – об'єкти промислового/комерційного призначення, і третя категорія – всі інші.

Статті 481–484 Цивільного кодексу України містять норми щодо прав інтелектуальної власності на раціоналізаторську пропозицію, автор якої має право на добросовісне заохочення від юридичної особи, якій ця пропозиція надана.

Статті 485–488 Цивільного кодексу України містять норми щодо прав інтелектуальної власності на сорт рослин, породу тварин. Існують спеціальні Закони України «Про охорону прав на сорти рослин», «Про племінну справу у тваринництві» з детальними нормами щодо реєстрації і захисту відповідних прав.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Що таке УКРНОІВІ, хто туди звертається і для чого?
2. Які майнові права належать власнику прав інтелектуальної власності?
3. Що таке «креативні індустрії», чим захищається їх вміст?
4. Чи можливо створити новий населений пункт або перейменувати існуючий населений пункт у село Шампанське?
5. Що робити, якщо ви виявили, що ваш конкурент користується торговою маркою, дуже схожою на вашу?

Тема 3.3. Зобов'язальне право. Окремі види договорів

План

1. *Поняття «зобов'язання», їх види, зміст і сторони.*
2. *Припинення зобов'язань.*
3. *Відповідальність за порушення зобов'язань.*
4. *Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди.*

Література: 12; 16; 17; 21; 28.

Завдання для самостійної роботи

1. Ознайомитися із поняттям «зобов'язання», їх видами, змістом і сторонами.
2. Розглянути способи припинення зобов'язань.
3. З'ясувати, яка відповідальність настає за порушення зобов'язань.
4. Розглянути зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Поняття «зобов'язання», їх види, зміст і сторони

У Цивільному кодексі України поняття зобов'язання і основні супутні положення містяться у статтях 509–525.

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Сторонами у зобов'язанні є *боржник і кредитор*. У зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно кілька осіб.

Кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок:

- 1) передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги);
- 2) правонаступництва;
- 3) виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем);
- 4) виконання обов'язку боржника третьою особою.

Правочин щодо заміни кредитора у зобов'язанні вчиняється у такій самій формі, що і правочин, на підставі якого виникло зобов'язання, право вимоги за яким передається новому кредиторові.

Заміна кредитора не допускається у зобов'язаннях, нерозривно пов'язаних з особою кредитора, зокрема у зобов'язаннях про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

Заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника, якщо інше не встановлено договором або законом.

Боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом.

Зобов'язання має бути виражене у грошовій одиниці України – гривні. Сторони можуть визначити грошовий еквівалент зобов'язання в іноземній валюті.

Одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом.

Питання 2. Припинення зобов'язань

Способи припинення зобов'язань перелічені і описані у статтях 598–609 Цивільного кодексу України. Зобов'язання припиняється:

- 1) виконанням, проведеним належним чином;
- 2) за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторіві відступного (грошей, іншого майна тощо);
- 3) зарахуванням зустрічних однорідних вимог;
- 4) за домовленістю сторін;
- 5) внаслідок прощення боргу;
- 6) поєднанням боржника і кредитора в одній особі;
- 7) неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає;
- 8) смертю боржника або кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане / прийняте іншою особою;
- 9) ліквідацією юридичної особи (якщо немає правонаступників).

Питання 3. Відповідальність за порушення зобов'язань

Правові норми щодо правових наслідків порушення зобов'язання, відповідальності за порушення зобов'язання містяться у статтях 610–625 Цивільного кодексу України.

Порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

- 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;
- 2) зміна умов зобов'язання;
- 3) сплата неустойки;
- 4) відшкодування збитків та моральної шкоди.

Боржник вважається таким, що прострочив, якщо він не приступив до виконання зобов'язання або не виконав його у строк, встановлений договором або законом.

Кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи впливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку.

Якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, суд відповідно зменшує розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника.

Суд має право зменшити розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника, якщо кредитор умисно або з необережності сприяв збільшенню розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, або не вжив заходів щодо їх зменшення.

Боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання, не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено договором або законом.

Боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторів завдані цим збитки.

Боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання.

Боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Питання 4. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди

Важливими є норми статей 22 «Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди» і 23 «Відшкодування моральної шкоди» Цивільного кодексу України.

Особа, якій завдано майнової шкоди (збитків) у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Збитками є:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Також особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Як пов'язані правові інститути зобов'язання і правочину?
2. Яка обставина може практично виникнути, за яку жодна із сторін не відповідає, і яка приведе до припинення зобов'язання?
3. Які наслідки можуть наставати у випадку порушення зобов'язання?
4. Чим відрізняються реальні збитки і упущена вигода?
5. У чому полягає моральна шкода?

Тема 3.4. Поняття спадкового права, фінансового та податкового права

План

1. Фінансове право, його предмет.
2. Бюджет і бюджетна система.
3. Система оподаткування, види податків і платежів.

Література: 2; 10; 16; 17; 18; 33.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначити коло суспільних відносин, що складають предмет фінансового права.
2. Дати визначення поняття бюджету та бюджетної системи України.
3. Проаналізувати складові системи оподаткування, визначити види податків та платежів.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Фінансове право, його предмет

Фінансове право як галузь права – це система правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають в процесі утворення, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів коштів держави, органів місцевого самоврядування, необхідних для реалізації їх завдань і функцій.

Структурними елементами системи фінансового права є: *фінансово-правові норми, інститути*.

Знайомлячись із загальною характеристикою фінансового права, варто виходити з того, що відносини, які регулюються нормами цієї галузі, мають владно-майновий характер. Предметом фінансового права є суспільні відносини у сфері фінансової діяльності, тобто відносини з планомірного утворення, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів коштів державою, органами місцевого самоврядування для реалізації їх завдань і функцій.

Фінансові правовідносини є юридичною формою вираження й закріплення фінансових (економічних) відносин, що можуть існувати лише в правовій формі. Фінансовим правовідносинам притаманні загальні ознаки (як і будь-яким правовідносинам): вони виникають на основі норм фінансового права, що закріплюють ту модель поведінки для сторін правовідносин, яку згодом буде реалізовано у фінансових правовідносинах; характеризуються наявністю у сторін суб'єктивних юридичних прав і обов'язків.

Крім того, фінансові правовідносини мають особливості, зумовлені специфікою предмета й методу фінансового права:

1) фінансові правовідносини становлять юридичну форму виразу та закріплення фінансових відносин, які в свою чергу є формою відповідних економічних відносин;

2) причиною, першоосною виникнення, зміни й припинення фінансових правовідносин є фінансова діяльність держави, яка являє собою планомірний процес мобілізації, розподілу й використання централізованих і децентралізованих фондів коштів з метою виконання державою завдань і функцій;

3) фінансові правовідносини мають майновий характер;

4) однією зі сторін фінансових правовідносин завжди виступає держава в особі уповноваженого державного органу (органу місцевого самоврядування);

5) фінансові правовідносини виникають, змінюються й припиняються завжди на підставі закону (фінансово-правового акта), а не за волевиявленням сторін.

Питання 2. Бюджет і бюджетна система

Термін «бюджет» походить від давньофранцузького «*bougette*» – шкіряний мішок, сумка. Дослідники вважають, що бюджет у його сучасних формах з'явився в добу капіталізму. Його появу пов'язують з відділенням державних фінансів від фінансів монарха, обмеженням влади останнього.

Бюджет будь-якої держави є основою її публічних фінансів, основним фондом грошових коштів, але у кожній державі бюджетна діяльність має свої особливості і залежить від державного устрою, адміністративно-територіальної системи держави, рівня розвитку економіки та її структурних особливостей.

Як економічна категорія бюджет є централізованим грошовим фондом, що акумулюється на рівні певного утворення (держави або територіальної громади) та яким розпоряджається відповідний орган державної влади. Як правова категорія бюджет є правовим актом, основним фінансовим планом утворення, розподілу та використання централізованого грошового фонду держави або територіальної громади. При цьому обов'язково потрібно розрізняти поняття бюджету (мається на увазі переважно економічна сторона цієї категорії) та закону (або акта) про бюджет (правова сторона бюджету). Як правова категорія бюджет має такі особливості:

а) затверджується відповідним представницьким органом державної влади;

б) строк дії акта, що затверджує відповідний бюджет, дорівнює бюджетному періоду;

в) як фінансовий план закріплює юридичні права та обов'язки учасників бюджетних відносин.

Бюджетна система України відображає загальну структуру бюджетів в Україні та складається з:

- Державного бюджету України (Розділ II Бюджетного кодексу);

- місцевих бюджетів (Розділ III Бюджетного кодексу):

а) бюджету Автономної Республіки Крим;

б) обласних бюджетів;

в) районних бюджетів;

г) бюджетів районів у містах;

д) бюджетів місцевого самоврядування: бюджети територіальних громад сіл; бюджети територіальних громад селищ; бюджети територіальних громад міст та їх об'єднань.

Питання 3. Система оподаткування, види податків і платежів

Сукупність загальнодержавних та місцевих податків і зборів, що справляються в установленому Податковим кодексом України порядку, становить податкову систему України.

Як економічна категорія податок є формою фінансових відносин між державою, органами місцевого самоврядування і юридичними та фізичними особами з метою створення централізованих фондів коштів, необхідних для здійснення державою, органами місцевого самоврядування своїх завдань і функцій. Ст. 6. Податкового кодексу України встановлює, що податком є обов'язковий безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку відповідно до цього кодексу.

Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

Наразі в Україні встановлюються загальнодержавні та місцеві податки та збори. До загальнодержавних належать податки та збори, що встановлені Податковим кодексом України (ст. 9) і є обов'язковими до сплати на усій території України, зокрема:

- 1) податок на прибуток підприємств;
- 2) податок на доходи фізичних осіб;
- 3) податок на додану вартість;
- 4) акцизний податок;
- 5) екологічний податок;
- 6) рентна плата;
- 7) мито.

До місцевих податків належать (ст. 10 Податкового кодексу України):

- 1) податок на майно;
- 2) єдиний податок.

До місцевих зборів належать:

- 1) збір за місця для паркування транспортних засобів;
- 2) туристичний збір.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Які суспільні відносини складають предмет фінансового права?
2. У чому особливість фінансово-правових відносин?
3. У чому сутність бюджету як правової категорії?
4. Які складові бюджетної системи України ви знаєте?
5. Які види податків в Україні встановлені Бюджетним кодексом України?

Розділ 4. Основи сімейного права

Тема 4.1. Шлюбно-сімейні відносини. Права та обов'язки подружжя, батьків і дітей

План

1. Права та обов'язки батьків і дітей.
2. Підстави та порядок позбавлення батьківських прав.
3. Встановлення опіки та піклування.
4. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.

Література: 11; 16; 17; 18; 25; 33.

Завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризувати особисті немайнові та майнові права та обов'язки батьків і дітей.
2. Проаналізувати підстави та порядок позбавлення батьківських прав.
3. Визначити порядок встановлення опіки та піклування.
4. Визначити права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Права та обов'язки батьків і дітей

Насамперед необхідно зазначити, що згідно зі ст. 121 Сімейного кодексу України права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану. Основні засади щодо визначення походження дитини регламентовані гл. 12 Сімейного Кодексу України.

Сімейний Кодекс України регулює:

- особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей;
- права батьків та дітей на майно;
- обов'язок батьків утримувати дітей;
- обов'язок дітей утримувати батьків.

Норми, що регулюють особисті відносини батьків і дітей та сприяють формуванню дитини як особистості, містяться у гл. 13 Сімейного кодексу України «Особисті немайнові права і обов'язки батьків і дітей».

Відповідно до ст. ст. 47, 141 Сімейного кодексу України, батьки мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебувають вони у шлюбі між собою і чи проживають з дитиною. Розірвання, недійсність шлюбу не зменшують обсягу прав та обов'язків матері, батька щодо дитини. Далі варто охарактеризувати особисті немайнові права та обов'язки батьків та дітей.

Характеризуючи майнові права батьків та дітей, необхідно зазначити, що батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна (ст. 171 Сімейного кодексу України) та володіти майном на

праві спільної сумісної власності (ст. 175 Сімейного кодексу України) та охарактеризувати правовий режим майна.

Що стосується прав та обов'язків щодо утримання, то Сімейний кодекс України визначає, що батьки зобов'язані утримувати:

- дитину до досягнення нею повноліття (ст. 180 Сімейного кодексу України);
- повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги (ст. 198 Сімейного кодексу України), або продовжують навчання, до досягнення ними 23 років (ст. 199 Сімейного кодексу України), якщо батьки можуть таку матеріальну допомогу надавати.

Способи такого утримання визначаються батьками за домовленістю між собою. За рішенням суду можуть присуджуватися аліменти.

У свою чергу, повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Дочка, син крім сплати аліментів зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю (гл. 17 Сімейного кодексу України).

Питання 2. Підстави та порядок позбавлення батьківських прав

Необхідно зазначити, що ухилення батьків від виконання своїх обов'язків є підставою притягнення їх до відповідальності, зокрема позбавлення батьківських прав (ст. 164 Сімейного кодексу України). Кожен із батьків може бути позбавлений судом батьківських прав, якщо вона, він:

- 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти;
- 3) жорстоко поведуться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.

Позбавлення батьківських прав з підстав, встановлених п.п. 2, 4 і 5, відбувається лише у разі досягнення матір'ю, батьком повноліття. Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо усіх своїх дітей або когось із них.

Особа, позбавлена батьківських прав, залишається матір'ю чи батьком дитини, але правові наслідки після набрання чинності рішенням суду все ж наступають. Згідно зі ст. 166 Сімейного кодексу України особа, позбавлена батьківських прав:

- 1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- 2) перестає бути законним представником дитини;

3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;

4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;

5) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування);

б) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

Особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини.

Питання 3. Встановлення опіки та піклування

Питання, пов'язані зі встановленням і здійсненням опіки та піклування над дітьми, регулюються гл. 19 Сімейного кодексу України «Опіка та піклування над дітьми» (ст.ст. 243–251), положеннями гл. 6 Цивільного кодексу України «Опіка та піклування» (ст.ст. 55–79).

Треба звернути увагу, що опіка та піклування є формами захисту особистих і майнових прав фізичних осіб, які внаслідок певних обставин (вік, стан здоров'я) не можуть здійснювати свої права самостійно.

Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років (малолітньою особою) і має часткову цивільну дієздатність. Піклування встановлюється над дитиною у віці від 14 до 18 років (неповнолітньою особою), яка має неповну цивільну дієздатність.

Опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа. При призначенні дитині опікуна або піклувальника органом опіки та піклування враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини. Не можуть бути опікунами, піклувальниками дитини особи, зазначені у ст. 212 Сімейного кодексу України.

Якщо дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, закладі освіти або іншому закладі дошкільної освіти, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію цих закладів.

Дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право:

1) на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;

2) на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності;

3) на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;

4) на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника (ст. 247 Сімейного кодексу України).

Опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти.

Опікун, піклувальник має право: самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування; вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.

Питання 4. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів

Насамперед варто зазначити, що норми сімейного законодавства визначають основні права та обов'язки не тільки кожного із подружжя і суб'єктів сімейних відносин найближчого ступеня спорідненості, зокрема батьків і дітей, а й інших членів сім'ї та родичів. До них законодавством віднесені баба, дід, прабаба, прадід, брати, сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок та інші родичі.

Перелік особистих немайнових прав та обов'язків інших членів сім'ї та родичів містить гл. 21 Сімейного кодексу України. Це, зокрема, право баби, діда, прабаби, прадіда на виховання онуків, правнуків (ст. 257 Сімейного кодексу України), права братів та сестер на спілкування (ст. 259 Сімейного кодексу України), право мачухи, вітчима брати участь у вихованні пасинка, падчерки (ст. 260 Сімейного кодексу України), обов'язок особи піклуватися про бабу, діда, прабабу, прадіда, а також про того, з ким вона проживала однією сім'єю (ст. 264 Сімейного кодексу України), права родичів на захист дітей (статті 258, 262 Сімейного кодексу України) та деякі інші права.

Батьки чи інші особи, з якими проживає дитина, не мають права перешкоджати здійсненню бабою, дідом, прабабою, прадідом належних їм прав щодо виховання своїх онуків, правнуків (ч. 2 ст. 257 Сімейного кодексу України). Іншими особами, з якими проживає дитина, можуть бути, наприклад, усиновлювачі, патронатні вихователі (гл. 20 Сімейного кодексу України), опікуни або піклувальники залежно від віку дитини та інші особи (як правило, родичі). Якщо функції опікуна або піклувальника щодо дитини відповідно до положень ст. 245 Сімейного кодексу України виконує адміністрація відповідного закладу дошкільної освіти або закладу охорони здоров'я, обов'язок не перешкоджати спілкуванню родичів покладається на посадових осіб, які її представляють (директора, головного лікаря тощо).

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. На чому ґрунтуються права та обов'язки батьків та дітей?
2. Які особисті немайнові права дітей ви знаєте?
3. З яких підстав батьки можуть бути позбавлені батьківських прав та які їх юридичні наслідки?
4. З якою метою встановлюється опіка та піклування над дитиною?
5. У чому полягають права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів?

Розділ 5. Основи трудового права

Тема 5.1. Загальні засади трудового права. Трудовий договір

План

1. Колективний договір.
2. Порядок укладання трудового договору, переведення працівників, припинення трудового договору.
3. Особливості трудової діяльності неповнолітніх осіб.

Література: 4; 13.3; 13.7–13.13; 16; 17; 20; 26.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначити зміст колективного договору та порядок його укладення.
2. Проаналізувати порядок укладання трудового договору, переведення працівників, припинення трудового договору.
3. Охарактеризувати особливості трудової діяльності неповнолітніх осіб.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Колективний договір

Насамперед варто зазначити, що в Україні правове регулювання колективних договорів і угод здійснюється Законом України «Про колективні договори і угоди» від 01.07.1993 р. (далі Закон), главами II «Колективний договір», VII «Оплата праці», XVI «Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями» Кодексу законів про працю України, Законами України «Про оплату праці», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності».

Колективний договір – це локальний нормативно-правовий акт, який регулює трудові, соціально-економічні відносини між власником і працівниками підприємства. Колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності й господарювання, які використовують найману працю і володіють правами юридичної особи. Згідно зі ст. 2 Закону України «Про колективні договори і угоди» та ст. 11 Кодексу законів про працю України колективний договір може укладатися в структурних підрозділах підприємств.

Основні етапи укладення колективних договорів:

- ініціативне повідомлення однієї зі сторін про початок переговорів (за три місяці або зазначається в попередньому колективному договорі); п. 2 ст. 10 Закону;
- відповідь іншої сторони про початок переговорів (протягом семи днів); п. 3 ст. 10 Закону;
- створення робочої комісії (з представників сторін); п. 5 ст. 10 Закону;

- збір пропозицій до проєкту колективного договору;
- підготовка проєкту колективного договору;
- розгляд та затвердження проєкту колективного договору на загальних зборах (конференції) колективу; ст.13 Закону;
- створення примирної комісії та складання протоколу розбіжностей (у разі відхилення проєкту колективного договору: до десяти днів); ст. 11 Закону;
- повторний розгляд та затвердження проєкту колективного договору на загальних зборах (конференції).

Водночас згідно з національним законодавством для того, щоб колективний договір набув обов'язкового характеру і мав силу нормативно-правового акта, він повинен пройти процедуру повідомної реєстрації у відповідних державних органах, ст. 9 Закону.

Далі необхідно визначити, що зміст колективного договору (угоди) і класифікація його умов визначені в ст. 13 Кодексу законів про працю України, Законі України «Про колективні договори та угоди» і конкретизуються сторонами в межах їх компетенції.

Змістом колективного договору є узгоджені сторонами умови (положення), покликані врегулювати соціально-трудові відносини в певній організації.

Ці умови можна поділити на чотири види: інформаційні, нормативні, зобов'язальні й організаційні.

Питання 2. Порядок укладання трудового договору, переведення працівників, припинення трудового договору

Насамперед варто зазначити, що порядок укладення трудового договору – це встановлена чинним законодавством процедура підписання та оформлення трудового договору.

Можна виділити такі етапи укладення трудового договору:

- звернення особи до роботодавця;
- розгляд заяви роботодавцем та прийняття їм рішення;
- видання наказу або розпорядження про зарахування працівника на роботу;
- оформлення трудової книжки.

Ч. 2 ст. 24 Кодексу Законів про працю України визначає, що при укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку (у разі наявності) або відомості про трудову діяльність з реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я, відповідний військово-обліковий документ та інші документи.

Згідно зі ст. 25 Кодексу Законів про працю України при укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про їх партійну чи національну належність, походження, прописку та документи, подання яких не передбачено законодавством.

Згідно зі ст. 29 Кодексу Законів про працю України до початку роботи за укладеним трудовим договором роботодавець зобов'язаний:

- роз'яснити працівникові його права і обов'язки та поінформувати під розписку про умови праці, наявність на робочому місці, де він працюватиме, небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, його права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до чинного законодавства і колективного договору;
- ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;
- визначити працівникові робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами;
- проінструктувати працівника з техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони.

Також необхідно зазначити, що оформлення трудового договору здійснюється через видання наказу чи розпорядження роботодавця – це документ, яким оформляється укладення трудового договору, необхідний для занесення працівника до списків особового складу підприємства, установи, організації, нарахування йому заробітної плати тощо.

Згідно зі ст. 24 Кодексу Законів про працю України юридичним фактом укладення трудового договору можуть бути: підписана сторонами письмова форма трудового договору, видання наказу (розпорядження) про прийняття працівника на роботу.

Трудове законодавство передбачає таку підставу зміни трудового договору як переведення. Так, відповідно до ч. 1 ст. 32 Кодексу законів про працю України переведення на іншу роботу на тому ж підприємстві, в установі, організації, а також переведення на роботу на інше підприємство, в установу, організацію або в іншу місцевість, хоча б разом з підприємством, установою, організацією, допускається тільки за згодою працівника, за винятком випадків, передбачених законодавством.

Переведення можна класифікувати за наступними підставами:

- 1) залежно від строку переведення: постійні та тимчасові;
- 2) залежно від місця переведення: переведення на іншу роботу на тому ж підприємстві; переведення на роботу на інше підприємство в тій же місцевості; переведення в іншу місцевість хоча б разом з підприємством;
- 3) залежно від ініціатора переведення: переведення з ініціативи працівника; переведення з ініціативи роботодавця; переведення за ініціативою осіб, що не є стороною трудового договору.

Переведенню на іншу роботу присвячено три статті Кодексу законів про працю України. Так, ст. 32 Кодексу Законів про працю України регулює постійні переведення та відмежовує їх від переміщення працівника, ст. 33 Кодексу законів про працю України – тимчасове переведення працівника на іншу роботу, ст. 34 Кодексу Законів про працю України – тимчасове переведення на іншу роботу в разі простою.

Щодо припинення трудового договору, то треба зазначити, що воно тягне за собою припинення трудових правовідносин. Найбільш загальні підстави

припинення трудового договору передбачені в ст. 36 Кодексу Законів про працю України, такі як угода сторін, призов або вступ працівника або роботодавця-фізичної особи на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу, переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду, відмову працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмову від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці та інші підстави.

Трудове законодавство встановлює різні правила розірвання безстрокового та строкового трудового договору з ініціативи працівника, ст. 38 Кодексу законів про працю України регулює розірвання безстрокового трудового договору, а ст. 39 визначає порядок розірвання строкового трудового договору.

Підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавців визначають дві статті Кодексу законів про працю України – у ст. 40 передбачено перелік загальних підстав, які поширюються на всіх працівників, а в ст. 41 Кодексу законів про працю України – перелік додаткових підстав, які застосовуються лише до окремих категорій працівників.

Питання 3. Особливості трудової діяльності неповнолітніх осіб

Неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України – ст. 187 Кодексу законів про працю України. Це положення гл. XIII Кодексу законів про працю України «Праця молоді» підтверджується такими нормативно-правовими актами, як: Закон України «Про охорону праці» (стаття 11 під назвою «Охорона праці неповнолітніх»); Закон України «Про відпустки» (ст. 6, ч. 7, 10 ст. 10) тощо.

До особливостей праці неповнолітніх можна віднести:

- забороняється застосування праці осіб молодше вісімнадцяти років на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах – ч. 1 ст. 190 Кодексу законів про працю України;
- забороняється також залучати осіб молодше вісімнадцяти років до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, – ст. 2 ст. 190 Кодексу законів про працю України;
- усі особи молодше вісімнадцяти років приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення 21 року, щороку підлягають обов'язковому медичному оглядові – ст. 191 Кодексу законів про працю України;
- забороняється залучати працівників молодше вісімнадцяти років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні – ст. 192 Кодексу законів про працю України;
- для неповнолітніх працівників встановлюється скорочений робочий час – ст. 51 Кодексу законів про працю України при виплаті заробітної плати в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи – ст. 194 Кодексу законів про працю України;

- щорічні відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років надаються у зручний для них час – ст. 195 Кодексу законів про працю України, тривалістю 31 календарний день – ч. 2 ст. 75 Кодексу законів про працю України.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Який порядок укладення колективного договору?
2. Які види умов колективного договору ви знаєте?
3. У чому полягає порядок укладення трудового договору?
4. З яких підстав можна перевести працівника на іншу роботу?
5. Які підстави припинення трудового договору визначає трудове законодавство?
6. У чому полягають особливості праці неповнолітніх?

Тема 5.2. Робочий час і час відпочинку. Охорона праці

План

1. Охорона праці жінок, неповнолітніх та осіб з інвалідністю.
2. Права та обов'язки роботодавця та працівника з питань охорони праці.

Література: 4; 13.7–13.9; 16; 17; 20; 26.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначити особливості охорони праці жінок, неповнолітніх та осіб з інвалідністю, дати їх характеристику.
2. Охарактеризувати права та обов'язки роботодавця та працівника з питань охорони праці.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Охорона праці жінок, неповнолітніх та осіб з інвалідністю

Охорона праці – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

Особливості охорони праці жінок, неповнолітніх та осіб з інвалідністю є важливим аспектом забезпечення безпечних і комфортних умов праці. Ці групи працівників потребують спеціальних підходів, що враховують їхню підвищену вразливість та специфічні потреби.

Охорона праці жінок. Питання безпеки праці жінок регламентується Кодексом законів про працю України (статті 174 та 175), Законом України «Про охорону праці» (стаття 10), відповідно до яких забороняється застосування праці жінок на важких роботах і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт, пов'язаних з санітарним та побутовим обслуговуванням), а також залучення жінок до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує

встановлені для них граничні норми, відповідно до переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, граничних норм підймання і переміщення важких речей, що затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.

Граничні норми підймання і переміщення важких речей жінками затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 10.12.1993 р. № 241.

Граничні норми підймання і переміщення важких речей жінками

Характер робіт	Гранично допустима вага вантажу, кг
Підймання і переміщення вантажів при чергуванні з іншою роботою (до двох разів на годину)	10
Підймання і переміщення вантажів постійно протягом робочої зміни	7
Сумарна вага вантажу, який переміщується протягом кожної години робочої зміни, не повинна перевищувати: з робочої поверхні з підлоги	350 кг 175 кг
<p><i>Примітка:</i></p> <p>1. У вагу вантажу, що переміщується, включається вага тари і упаковки.</p> <p>2. При переміщенні вантажу на візках докладене зусилля не повинно перевищувати 10 кг.</p> <p>3. Рівнем робочої поверхні вважається робочий рівень столу, верстата тощо</p>	

Разом з тим, особливості проходження державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні, а також осіб, які працюють за трудовим договором, укладеним з фізичними особами, у період дії воєнного стану визначені Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 року № 2136-ІХ (далі – Закон № 2136).

Відповідно до статті 8 Закону № 2136 у період дії воєнного стану не залучаються до роботи в нічний час без їх згоди: вагітні жінки і жінки, які мають дитину віком до одного року, особи з інвалідністю, яким за медичними рекомендаціями протипоказана така робота. Також відповідно до статті 9 Закону № 2136 у період дії воєнного стану дозволяється застосування праці жінок (крім вагітних жінок і жінок, які мають дитину віком до одного року) за їхньою згодою на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах.

Охорона праці неповнолітніх. Відповідно до статей 187 та 188 Кодексу законів про працю України неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших

умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України. Не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років, за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років.

Відповідно до статті 11 Закону України «Про охорону праці» не допускається залучення неповнолітніх до праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, до нічних, надурочних робіт та робіт у вихідні дні, а також до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, відповідно до переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, граничних норм підіймання і переміщення важких речей, що затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.

Перелік важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці неповнолітніх, затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 31.03.1994 р. № 46, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 28.07.1994 р. за № 176/385.

Граничні норми підіймання і переміщення важких речей неповнолітніми, затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 22.03.1996 р. № 59, згідно яких:

- граничні норми діють на всій території України і поширюються на всі підприємства, установи, організації, заклади освіти, а також на юридичних та фізичних осіб, які використовують працю підлітків від 14 до 18 років;
- підлітків забороняється призначати на роботи, які пов'язані виключно з підійманням, утриманням або переміщенням важких речей;
- до роботи, що потребує підіймання та переміщення важких речей, допускаються підлітки, які не мають медичних протипоказань. До тривалої роботи по підійманню та переміщенню важких речей підлітки до 15 років не допускаються;
- роботодавець повинен забезпечити обов'язкове проходження працюючими у нього підлітками попереднього та наступних періодичних медичних оглядів;
- загальна тривалість робочого часу підлітків не повинна перевищувати 24 год на тиждень для підлітків 14–15 років та 36 год – для підлітків 16–17 років. Обов'язковим повинен бути рівномірний розподіл тижневого робочого часу за днями п'яти- або шестиденного робочого тижня;
- робота підлітків з вантажами не повинна становити більше третини робочого часу;
- вага окремого вантажу та сумарна вага вантажу, який повинні підіймати та переміщувати підлітки, не повинна перевищувати граничних норм, зазначених у таблицях 1 і 2 Граничних норм.

Граничні норми підіймання та переміщення вантажів підлітками під час короткочасної та тривалої роботи

Календарний вік, років	Граничні норми ваги вантажу (кг)			
	Короткочасна робота		Тривала робота	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
14	5	2,5	–	–
15	12	6	8,4	4,2
16	14	7	11,2	5,6
17	16	8	12,6	6,3

Примітки. 1. Короткочасна робота – одне-два підняття та переміщення вантажу; тривала – більше ніж два підняття та переміщення протягом 1 год робочого часу, зазначеного у п. 5 цих норм.

2. Календарний вік визначається як число повних років, що відраховуються від дати народження.

3. У вагу вантажу включається вага тари і упаковки.

4. Докладене м'язове зусилля при утриманні або переміщенні вантажу з використанням засобів малої механізації не повинно перевищувати граничної норми ваги вантажу, його тривалість – не більше 3 хв, подальший відпочинок – не менше 2 хв.

Граничні норми сумарної ваги вантажу для підлітків у розрахунку на 1 год робочого часу

Календарний вік, років	Сумарна вага вантажів (кг), що підіймаються (переміщуються) при виконанні роботи			
	з рівня робочої поверхні		з підлоги	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
14	10	5	7	3,5
15	48	12	24	6
16	160	40	80	20
17	272	72	130	32

Примітки. 1. Сумарна вага вантажу дорівнює добутку ваги вантажу на кількість його підйомів (переміщень).

2. Рівнем робочої поверхні вважається робочий рівень столу, верстата, конвеєра і т. ін.

3. Висота підіймання не повинна перевищувати 1 м.

4. Відстань переміщення вантажу вручну не повинна перевищувати 5 м.

Охорона праці осіб з інвалідністю. Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» визначає основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні і гарантує їм рівні з усіма іншими

громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, створення необхідних умов, які дають можливість особам з інвалідністю ефективно реалізувати права та свободи людини і громадянина та вести повноцінний спосіб життя згідно з індивідуальними можливостями, здібностями і інтересами.

Відповідно до статті 12 Закону України «Про охорону праці» підприємства, які використовують працю осіб з інвалідністю, зобов'язані створювати для них умови праці з урахуванням рекомендацій медико-соціальної експертної комісії та індивідуальних програм реабілітації, вживати додаткових заходів безпеки праці, які відповідають специфічним особливостям цієї категорії працівників.

У випадках, передбачених законодавством, роботодавець зобов'язаний організувати навчання, перекваліфікацію і працевлаштування осіб з інвалідністю відповідно до медичних рекомендацій.

Залучення осіб з інвалідністю до надурочних робіт і робіт у нічний час можливе лише за їх згодою та за умови, що це не суперечить рекомендаціям медико-соціальної експертної комісії.

Питання 2. Права та обов'язки роботодавця та працівника з питань охорони праці

Роботодавець зобов'язаний створити на робочому місці в кожному структурному підрозділі умови праці відповідно до нормативно-правових актів, а також забезпечити додержання вимог законодавства щодо прав працівників у галузі охорони праці.

З цією метою роботодавець забезпечує функціонування системи управління охороною праці, а саме:

- створює відповідні служби і призначає посадових осіб, які забезпечують вирішення конкретних питань охорони праці, затверджує інструкції про їх обов'язки, права та відповідальність за виконання покладених на них функцій, а також контролює їх додержання;
- розробляє за участю сторін колективного договору і реалізує комплексні заходи для досягнення встановлених нормативів та підвищення існуючого рівня охорони праці;
- забезпечує виконання необхідних профілактичних заходів відповідно до обставин, що змінюються;
- упроваджує прогресивні технології, досягнення науки і техніки, засоби механізації та автоматизації виробництва, вимоги ергономіки, позитивний досвід з охорони праці тощо;
- забезпечує належне утримання будівель і споруд, виробничого обладнання та устаткування, моніторинг за їх технічним станом;
- забезпечує усунення причин, що призводять до нещасних випадків, професійних захворювань, та здійснення профілактичних заходів, визначених комісіями за підсумками розслідування цих причин;
- організовує проведення аудиту охорони праці, лабораторних досліджень умов праці, оцінку технічного стану виробничого обладнання та устаткування, атестацій робочих місць на відповідність нормативно-правовим актам з охорони

праці в порядку і строки, що визначаються законодавством, та за їх підсумками вживає заходів до усунення небезпечних і шкідливих для здоров'я виробничих факторів;

- розробляє і затверджує положення, інструкції, інші акти з охорони праці, що діють у межах підприємства (далі – акти підприємства), та встановлюють правила виконання робіт і поведінки працівників на території підприємства, у виробничих приміщеннях, на будівельних майданчиках, робочих місцях відповідно до нормативно-правових актів з охорони праці, забезпечує безоплатно працівників нормативно-правовими актами та актами підприємства з охорони праці;

- здійснює контроль за дотриманням працівником технологічних процесів, правил поведінки з машинами, механізмами, устаткуванням та іншими засобами виробництва, використанням засобів колективного та індивідуального захисту, виконанням робіт відповідно до вимог з охорони праці;

- організовує пропаганду безпечних методів праці та співробітництво з працівниками у галузі охорони праці;

- вживає термінових заходів для допомоги потерпілим, залучає за необхідності професійні аварійно-рятувальні формування у разі виникнення на підприємстві аварій та нещасних випадків.

При укладенні трудового договору про дистанційну роботу, про надомну роботу на роботодавця покладається обов'язок систематичного проведення інструктажу (навчання) працівника з питань охорони праці і протипожежної безпеки в межах використання таким працівником обладнання та засобів, рекомендованих або наданих роботодавцем.

Такий інструктаж (навчання) може проводитися дистанційно, з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема шляхом відеозв'язку. У такому разі підтвердженням проведення інструктажу (навчання) вважається факт обміну відповідними електронними документами між роботодавцем та працівником.

При виконанні дистанційної роботи роботодавець несе відповідальність за безпечність і належний технічний стан обладнання та засобів виробництва, що передаються працівнику для виконання дистанційної роботи.

Працівник зобов'язаний:

- дбати про особисту безпеку і здоров'я, а також про безпеку і здоров'я оточуючих людей в процесі виконання будь-яких робіт чи під час перебування на території підприємства;

- знати і виконувати вимоги нормативно-правових актів з охорони праці, правила поведінки з машинами, механізмами, устаткуванням та іншими засобами виробництва, користуватися засобами колективного та індивідуального захисту;

- проходити у встановленому законодавством порядку попередні та періодичні медичні огляди.

Працівник несе безпосередню відповідальність за порушення зазначених вимог.

При виконанні роботи за трудовим договором про дистанційну роботу, про надомну роботу працівник самостійно визначає своє робоче місце та несе відповідальність за забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці на ньому, а роботодавець несе відповідальність за безпечність і належний технічний стан обладнання та засобів виробництва, що передаються працівнику для виконання дистанційної або надомної роботи. При виконанні роботи за трудовим договором про надомну роботу визначене працівником робоче місце має характеризуватися наявністю закріпленої зони, технічних засобів (основних виробничих і невиробничих фондів, інструменту, приладів, інвентарю) або їх сукупності, необхідних для виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт або функцій, передбачених установчими документами.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Що означає поняття «охорона праці»?
2. Як законодавство охороняє працю жінок і неповнолітніх?
3. Де забороняється застосування праці жінок та неповнолітніх?
4. Як законодавство охороняє працю осіб з інвалідністю?
5. Що входить в обов'язки роботодавця з питань охорони праці?
6. Що входить в обов'язки працівника у сфері охорони праці?

Тема 5.3. Оплата праці. Дисциплінарна і матеріальна відповідальність

План

1. Поняття «дисципліна праці», її правове регулювання.
2. Дисциплінарна відповідальність працівників.

Література: 4; 13.9; 16; 17; 20; 26.

Завдання для самостійної роботи

1. Дати загальну характеристику поняття «дисципліна праці».
2. Визначити поняття та підстави дисциплінарної відповідальності.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Поняття «дисципліна праці», її правове регулювання

Правові норми з дисципліни праці містяться у чинному Кодексі законів про працю України, у законах, що мають комплексний характер (наприклад, закон «Про державну службу», закон «Про прокуратуру» тощо), положеннях та інших нормативних актах.

У літературі поняття «дисципліни праці» як правової категорії розглядається в чотирьох аспектах: як один з основних принципів трудового права; як елемент трудового правовідношення; як інститут трудового права; як фактична поведінка, тобто рівень дотримання усіма працюючими на виробництві дисципліни праці.

Як інститут трудового права трудову дисципліну потрібно зрозуміти як сукупність правових норм, котрі регулюють внутрішній трудовий розпорядок, встановлюють трудові обов'язки працівників і власника або уповноваженого ним органу, визначають заходи заохочення за успіхи у праці. Що ж стосується відповідальності за винне невиконання трудових обов'язків, то норми, котрі передбачають дисциплінарну відповідальність працівника, утворюють окремий правовий інститут у трудовому праві.

Під методами забезпечення трудової дисципліни розуміються передбачені законодавством способи її забезпечення, тобто виконання сторонами трудового договору своїх обов'язків. Традиційно вважалося, що існують два методи забезпечення трудової дисципліни: заохочення і примус. Однак в умовах ринкових відносин особливого значення набувають економічні та організаційні методи забезпечення дисципліни праці.

Суть економічних методів полягає у всебічній активізації працівників за допомогою відновлення почуття господаря, власника.

Організаційні методи управління дисципліною праці в Україні в сучасний період все більше характеризуються науковим підходом до організації виробництва загалом. Як відомо, однією із засад розвитку виробництва виступає цілеспрямоване вдосконалення його організації. У правовому аспекті предметом менеджменту є правове регулювання системи суспільних відносин щодо організації управління персоналом. Відносини щодо забезпечення дисципліни праці є складовою частиною цієї системи.

Сучасний правовий інститут дисципліни праці за змістом складається з правової регламентації прав та обов'язків учасників трудового процесу, стимулювання сумлінної праці.

Якщо досі правове регулювання трудової дисципліни розвивалося переважно шляхом посилення дисциплінарної відповідальності за трудове правопорушення, то на етапі переходу до ринкової економіки ухил робиться на більш чітке регламентування взаємних прав та обов'язків сторін трудових правовідносин і належне стимулювання високої якості праці працівників.

Питання 2. Дисциплінарна відповідальність працівників

Відповідальність за трудовим правом передбачає обов'язок працівника відповідати за вчинене трудове правопорушення та понести відповідні санкції.

Трудові правопорушення складаються з двох різновидів: дисциплінарних проступків і трудових майнових правопорушень, загальним для яких є недотримання працівником своїх трудових обов'язків. Однак особливості кожного з цих видів правопорушень зумовлюють застосування двох різних видів відповідальності – дисциплінарної та матеріальної.

Дисциплінарна відповідальність полягає в обов'язку працівника відповідати перед власником або уповноваженим ним органом за скоєний ним дисциплінарний проступок і понести дисциплінарні стягнення, передбачені нормами трудового права. Тобто у трудових правовідносинах працівник несе дисциплінарну відповідальність тільки перед власником, а не перед державою, як це має місце при адміністративній та кримінальній відповідальності, а власник

має дисциплінарну відповідальність щодо працівника. Причому законодавство виділяє два види дисциплінарної відповідальності: загальну і спеціальну.

Загальна дисциплінарна відповідальність передбачається статтями 147–152 Кодексу законів про працю України. Підставою дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок, який має ознаки: протиправної поведінки працівника у трудових відносинах, настання шкідливих наслідків та причинно-наслідкового зв'язку між дією (бездіяльністю) і наслідками. Причому протиправність такої поведінки полягає в порушенні трудових обов'язків, закріплених нормами трудового права: Кодексом законів про працю України, правилами внутрішнього трудового розпорядку тощо, а також у невиконанні законних наказів власника та адміністрації підприємства. Але не можна притягти працівників до відповідальності за невиконання завідомо незаконних розпоряджень адміністрації, а також за відмову виконувати роботу, не передбачену трудовим договором.

Загальна дисциплінарна відповідальність не передбачається також за невиконання громадських доручень і недотримання моральних та етичних правил поведінки. Причому, згідно з чинним законодавством, порушення трудової дисципліни вважається таким лише за умови, що воно сталося у робочий час (за виключенням працівників, які працюють у режимі ненормованого робочого часу).

Стаття 147 Кодексу законів про працю України передбачає два види дисциплінарних стягнень: догану та звільнення. Причому за порушення трудової дисципліни до працівників може бути застосоване лише одне дисциплінарне стягнення.

Звільнення працівника за порушення трудової дисципліни допускається тільки у визначених законом випадках: за систематичне порушення трудової дисципліни; за прогул без поважних причин; за появу на роботі у стані наркотичного, токсичного або алкогольного сп'яніння; за крадіжку речей власника; за однократне порушення трудової дисципліни керівниками та деякими іншими працівниками.

Застосовується дисциплінарне стягнення тим органом, якому надано право прийому даного працівника на роботу (обрання, затвердження чи призначення на посаду).

Згідно зі статтею 148 Кодексу законів про працю України дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо після виявлення факту правопорушення, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не враховуючи часу тимчасової непрацездатності працівника або перебування його у відпустці. При цьому воно не може бути накладено пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

До застосування дисциплінарного стягнення власник зобов'язаний отримати від працівника письмові пояснення щодо причин та обставин вчинення проступку. Стягнення оформлюється наказом або розпорядженням власника та повідомляється працівнику під розписку.

Дисциплінарне стягнення може бути оскаржено працівником у комісії з трудових спорів або подано безпосередньо до суду в тримісячний строк.

Якщо протягом року з дня накладання дисциплінарного стягнення праців-

ника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, він вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення. Протягом дії дисциплінарного стягнення відповідно до статті 151 Кодексу Законів про працю України до цього працівника не можуть застосовуватися заходи заохочення.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність передбачається тільки для певних категорій працівників на підставі спеціальних нормативно-правових актів.

Як правило, спеціальна дисциплінарна відповідальність відрізняється від загальної дисциплінарної відповідальності більш широким змістом дисциплінарного проступку та більш суворими санкціями. Так, для певних категорій працівників до їхніх трудових обов'язків включені вимоги морального змісту. Це стосується державних службовців, прокурорів, суддів, працівників, що виконують виховні функції.

Порушення моральних та етичних норм такими працівниками не тільки під час роботи, але й в побуті може бути підставою для притягнення їх до дисциплінарної відповідальності аж до звільнення з посади. Причому, цими спеціальними нормативно-правовими актами передбачається більш широке коло дисциплінарних стягнень.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Що таке дисципліна праці?
2. Який нормативний акт регулює питання дисципліни праці та внутрішнього трудового розпорядку?
3. Що вважається порушенням трудової дисципліни?
4. У яких випадках настає дисциплінарна відповідальність?
5. Які існують види дисциплінарних стягнень?

Розділ 6. Основи екологічного права

Тема 6.1. Природоресурсне і природоохоронне право

План

1. Екологічні права та обов'язки громадян.
2. Права та обов'язки природокористувачів.
3. Правове регулювання використання природних ресурсів.

Література: 1; 3; 6; 9; 13.4; 13.5; 16; 17; 25.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначити екологічні права та обов'язки громадян.
2. Перелічити права та обов'язки природокористувачів.
3. Визначити особливості правового регулювання використання природних ресурсів.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Екологічні права та обов'язки громадян

Кожний громадянин України має право на:

- 1) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;
- 2) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проєктів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань;
- 3) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;
- 4) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;
- 5) об'єднання в громадські природоохоронні формування;
- 6) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;
- 7) участь у громадських обговореннях з питань впливу планованої діяльності на довкілля;
- 8) одержання екологічної освіти;
- 9) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;
- 10) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів

державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом;

11) участь у процесі здійснення стратегічної екологічної оцінки.

Законами України можуть бути визначені й інші екологічні права громадян.

Громадяни України зобов'язані:

1) берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

2) здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;

3) не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів;

4) вносити штрафи за екологічні правопорушення;

5) компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Громадяни України зобов'язані виконувати й інші обов'язки у галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до законів України.

Питання 2. Права та обов'язки природокористувачів

Правомочності природокористувачів щодо використання і володіння природними об'єктами втілюються в конкретних правах і обов'язках, визначених Конституцією України, Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», кодексами і законами України про природні ресурси, іншими нормативними актами, а також документами на право користування (власності) відповідними природними об'єктами.

Права і обов'язки природокористувачів можна поділити на загальні і спеціальні. Загальними є такі, що притаманні всім без винятку суб'єктам природокористування. Спеціальні ж визначаються залежно від природного об'єкта, який використовується, його природних якостей, специфіки, виду природокористування і властиві лише певним суб'єктам природокористування.

До загальних прав, зокрема, належать такі, як право на самостійне господарювання при використанні природного об'єкта, на видобування з нього корисних властивостей і якостей, на одержання плодів і прибутків від нього, на здійснення різних дій у межах закону з метою одержання корисного ефекту від природного об'єкта, право вимагати усунення перешкод у користуванні природним об'єктом, право на одержання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, право на участь у проведенні громадської екологічної експертизи, на подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на природний об'єкт, що використовується, право вимагати відшкодування збитків, нанесених правомірними або неправомірними діями інших осіб, право на захист порушеного права користування природним об'єктом шляхом подання позову до судових органів.

Права природокористувачів можуть бути обмежені в інтересах держави або інших природокористувачів. Обмеження прав природокористувачів не передба-

чене законом і є недопустимим. Екологічні права природокористувачів забезпечуються шляхом установлення в законодавстві певних гарантій.

Головним обов'язком усіх природокористувачів є раціональне і ефективне використання природних об'єктів, бережливе до них ставлення відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Для цього на природокористувачів покладено обов'язок виконувати передбачені законом певні екологічні вимоги: застосовувати новітні технології; здійснювати заходи щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних об'єктів, негативному впливу їх діяльності на стан навколишнього природного середовища; здійснювати заходи щодо відтворення природних об'єктів; застосовувати біологічні, хімічні та інші методи поліпшення якості природних об'єктів, які забезпечують охорону природного середовища і безпеку здоров'я населення; зберігати території та об'єкти природно-заповідного фонду, що підлягають особливій охороні; здійснювати господарську та іншу діяльність без порушення прав інших осіб.

Загальним обов'язком усіх природокористувачів є також дотримання ними вимог екологічної безпеки, екологічних нормативів і лімітів, внесення зборів за спеціальне використання природних об'єктів та штрафів за екологічне правопорушення; компенсування шкоди, заподіяної забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє середовище. Громадяни зобов'язані виконувати й інші обов'язки при використанні природних об'єктів відповідно до законодавства України.

Спеціальні права й обов'язки властиві кожному виду природокористування стосовно його об'єктів. Вирішальну роль тут відіграє мета природокористування. Права і обов'язки, реалізація і виконання яких обумовлюють безпосереднє досягнення мети цього виду природокористування, є для нього спеціальними. Вони, як правило, встановлюються відповідними галузями екологічного законодавства як для підприємств, організацій і установ, так і для громадян, тобто без поділу на юридичні та фізичні особи.

Питання 3. Правове регулювання використання природних ресурсів

Правове регулювання використання природних ресурсів в Україні є важливим аспектом забезпечення екологічної безпеки, збереження природних ресурсів та сталого розвитку. Воно включає нормативно-правову базу, механізми реалізації екологічної політики, міжнародне співробітництво та заходи для підвищення екологічної свідомості населення.

Ефективне правове регулювання використання природних ресурсів сприяє захисту здоров'я людей, збереженню біорізноманіття та забезпеченню високої якості життя. Забезпечення належної законодавчої та інституційної підтримки, підвищення фінансування, посилення контролю та відповідальності, а також розвиток міжнародного співробітництва є ключовими завданнями для подальшого розвитку екологічної політики в Україні. Це дозволить забезпечити стійкий розвиток, збереження природних ресурсів та покращення якості довкілля для нинішнього та майбутніх поколінь.

Правове регулювання використання природних ресурсів в Україні базується на кількох основних принципах, які спрямовані на забезпечення раціонального та ефективного використання природних багатств:

1. *Принцип сталого розвитку.* Використання природних ресурсів має здійснюватися таким чином, щоб не ставити під загрозу можливість задоволення потреб майбутніх поколінь.

2. *Принцип раціонального використання.* Природні ресурси повинні використовуватися економічно та ефективно, з мінімальними втратами та максимальним відновленням.

3. *Принцип збереження біорізноманіття.* Використання природних ресурсів не повинно призводити до втрати біорізноманіття та деградації екосистем.

4. *Принцип запобігання шкоди.* Заходи щодо використання природних ресурсів повинні передбачати запобігання можливим негативним наслідкам для довкілля та здоров'я людей.

5. *Принцип платності природокористування.* Використання природних ресурсів здійснюється на платній основі, що сприяє раціональному використанню та охороні природних ресурсів.

6. *Принцип відповідальності.* Особи, які використовують природні ресурси, несуть відповідальність за збереження та відновлення навколишнього середовища, а також за відшкодування завданих збитків.

Правове регулювання використання природних ресурсів в Україні здійснюється на основі низки нормативних актів, серед яких ключовими є:

Конституція України. Конституція визначає основні принципи охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів, зокрема право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». Цей закон є основним нормативним актом, що регулює питання охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів, встановлює права та обов'язки суб'єктів господарювання та громадян у цій сфері.

Водний кодекс України. Кодекс визначає правові засади використання та охорони водних ресурсів, встановлює вимоги до водокористування та охорони водних об'єктів.

Земельний кодекс України. Кодекс регулює правовідносини у сфері використання та охорони земель, встановлює вимоги до раціонального використання земельних ресурсів та їх охорони.

Кодекс України про надра. Кодекс визначає правові засади використання та охорони надр, встановлює вимоги до геологічного вивчення, видобування корисних копалин та охорони надр.

Лісовий кодекс України. Кодекс визначає правові засади використання та охорони лісових ресурсів, встановлює вимоги до лісокористування та охорони лісів.

Закон України «Про природно-заповідний фонд України». Цей закон визначає правові засади створення, охорони та використання природно-заповідного

фонду, який включає національні парки, заповідники, заказники та інші природоохоронні території.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Що належить до екологічних прав громадян?
2. Які екологічні обов'язки передбачені законодавством України?
3. Яким законом України закріплені екологічні права та обов'язки громадян?
4. Що розуміється під правом природокористування?
5. Кому надається право постійного природокористування?

Розділ 7. Основи кримінального та кримінального процесуального права

Тема 7.1. Загальна характеристика Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України

План

1. Призначення та звільнення від кримінальної відповідальності і покарання.
2. Поняття Кримінального кодексу України.
3. Сторони й учасники кримінального процесу.
4. Участь прокурора і захисника в кримінальному процесі.

Література: 1; 7; 8; 16; 17; 18; 30; 33.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначити підстави призначення та звільнення від кримінальної відповідальності і покарання.
2. Дати загальну характеристику Кримінального кодексу України.
3. Перелічити сторін та учасників кримінального процесу.
4. Визначити роль прокурора і захисника в кримінальному процесі.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Призначення та звільнення від кримінальної відповідальності і покарання

Відповідно до частини першої статті 2 Кримінального кодексу України єдиною та достатньою підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого Кримінальним кодексом України.

Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення більше одного разу.

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами.

Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

До осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі види покарань: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення державної нагороди України; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; пробаційний нагляд; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі.

Кримінально-правовий інститут звільнення від кримінальної відповідальності за свою суттю є альтернативною формою боротьби зі злочинністю та відмовою держави засуджувати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення та застосовувати до неї той чи інший вид кримінального покарання у відповідності до положень визначених кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством України.

Цей інститут є важливим елементом кримінально-правової системи, оскільки сприяє досягненню цілей покарання, реабілітації правопорушника та підтримці соціальної справедливості за відсутності офіційного осуду особи з боку держави та припинення усіх кримінально-правових відносин між особою і державою.

Види звільнення від кримінальної відповідальності виділяють за наступними критеріями:

- а) за сферою поширення – загальні та спеціальні;
- б) за характером можливості звільнення від кримінальної відповідальності – обов'язкові та необов'язкові.

Кримінально-правовий інститут звільнення від кримінальної відповідальності необхідно відрізнити від таких суміжних кримінальних інститутів як: малозначності діяння, обставин, які виключають злочинність діяння, добровільної відмови при незакінченому кримінальному правопорушенні, випадки, коли особа не підлягає кримінальній відповідальності, звільнення засудженого від покарання та його відбування.

Загальні засади звільнення від покарання мають характеризуватися такими ознаками:

- 1) визначеність;

- 2) обов'язковість;
- 3) загальність;
- 4) вихідний характер;
- 5) системність;
- 6) ґрунтовність на принципах звільнення від покарання.

Питання 2. Поняття Кримінального кодексу України

Кримінальний кодекс України – ухвалений Верховною Радою України нормативно-правовий акт, у якому встановлені підстави та принципи кримінальної відповідальності, кримінально-протиправні посягання і караність діянь, підстави звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Був ухвалений 5 квітня 2001 року, набрав чинності 1 вересня 2001 року. Він замінив Кримінальний кодекс Української РСР 1960 року.

Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру та безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням.

Кримінальний кодекс України (Закон про кримінальну відповідальність) складається із Загальної, Особливої частин та Прикінцевих та перехідних положень, які складаються з двох розділів. Загальна й Особлива частини Кримінального кодексу України пов'язані між собою та утворюють нерозривну системну єдність. Кримінально-правову норму, що міститься в Особливій частині, не можна застосувати, не звернувшись при цьому до Загальної частини. Кримінально-правову норму, що міститься в Загальній частині не можливо використати за умови відсутності відповідної норми Особливої частини.

Загальна й Особлива частини Кримінального кодексу України поділяються на розділи, а розділи в свою чергу – на окремі статті. Поділ на розділи робить ці частини зручнішими для застосування.

Статті Загальної частини Кримінального кодексу України містять норми, що встановлюють принципи та загальні положення кримінального права, чинність кримінального закону в просторі й часі, визначають поняття кримінального правопорушення, стадії вчинення кримінального правопорушення, ознаки суб'єкта кримінального правопорушення, зміст вини, поняття співучасті, види множини кримінальних правопорушень, обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, підстави звільнення від кримінальної відповідальності та від покарання і його відбування, загальні засади призначення покарання тощо.

Загальна частина складається з 15 розділів, які містять 108 статей.

Особлива частина складається з 20 розділів і 339 статей, назва кожного з яких виокремлює певну групу розташованих у ньому правопорушень, схожих між собою за родовим об'єктом посягання. Наприклад: «Розділ VI. Кримінальні правопорушення проти власності».

Питання 3. Сторони й учасники кримінального процесу

Учасники кримінального провадження – державні органи, їх посадові і службові особи, фізичні та юридичні особи, які наділені законом процесуальними правами і процесуальними обов'язками, реалізуючи які вони вступають з іншими суб'єктами у процесуальні правовідносини і тим самим здійснюють кримінальну процесуальну діяльність або беруть участь у ній для досягнення покладених на них законом завдань або для захисту охоронюваних законом інтересів особи, суспільства й держави.

Класифікація учасників кримінального провадження.

Учасники кримінального провадження, згідно з п. 25 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України, – це сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, інша особа, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, у тому числі викривач, свідок та його адвокат, понятий, заставодавець, перекладач, експерт, фахівець, представник персоналу органу пробації, секретар судового засідання, судовий розпорядник.

До сторін кримінального провадження закон (п. 19 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України) відносить:

а) з боку обвинувачення: слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, установлених цим Кодексом;

б) з боку захисту: підозрюваний, особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники.

Віднесення слідчих до сторони обвинувачення є помилковим. Слідчий виконує функцію всебічного, неупередженого та об'єктивного розслідування, а функцію обвинувачення виконує прокурор на основі доказових результатів виконаної слідчим функції розслідування та вже по завершенні слідства в стадії судового розгляду.

За визначенням українського вченого-правознавця Ю. М. Грошевого, залежно від здійснюваних ними кримінальних процесуальних функцій, учасники поділяються таким чином:

- 1) суд (суддя, слідчий суддя, присяжні);
- 2) сторона обвинувачення (прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий);
- 3) сторона захисту (підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений та їх законні представники, захисник);

- 4) потерпілий і його представник;
- 5) інші учасники кримінального провадження:
 - а) особи, які здійснюють ініціативну допомогу у виявленні й розкритті кримінального правопорушення (заявник, конфіденційний співробітник);
 - б) особи, які захищають у кримінальному провадженні цивільно-правові інтереси (цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники й законні представники);
 - в) особи, які володіють спеціальними знаннями (експерт, фахівець);
 - г) особи, які сприяють кримінальному провадженню (свідок, перекладач, понятий, секретар судового засідання, судовий розпорядник);
 - д) особи, які беруть участь у кримінальному провадженні у зв'язку із застосуванням запобіжних заходів (поручитель, заставодавець).

Питання 4. Участь прокурора і захисника в кримінальному процесі

Прокурор – це суб'єкт кримінального процесу, що бере участь у всіх його стадіях, здійснюючи при цьому нагляд за дотриманням законів і підтримуючи державне обвинувачення у суді. Як прокурор у кримінальному процесі може виступати особа, яка обіймає посаду, передбачену ст. 17 Закону України «Про прокуратуру», та діє у межах своїх повноважень (п. 15 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України).

Прокурор, який здійснюватиме повноваження прокурора у конкретному кримінальному провадженні, визначається керівником відповідного органу прокуратури після початку досудового розслідування та здійснює ці повноваження з його початку до завершення.

Прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва (ч. 2 ст. 36 Кримінального процесуального кодексу України).

Прокурор уповноважений: починати досудове розслідування; мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування; скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих; погоджувати або відмовляти у погодженні клопотань слідчого до слідчого судді чи самостійно подавати слідчому судді такі клопотання; повідомляти особі про підозру; пред'являти цивільний позов в інтересах держави та громадян, які неспроможні самостійно захистити свої права; затверджувати чи відмовляти у затвердженні обвинувального акта, клопотань про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, вносити до них зміни або самостійно складати обвинувальний акт чи зазначені клопотання; підтримувати державне обвинувачення в суді, відмовлятися від підтримання державного обвинувачення, змінювати його або висувати додаткове обвинувачення; оскаржувати судові рішення; здійснювати інші повноваження, передбачені ст. 36 та іншими нормами Кримінального процесуального кодексу України.

Відповідно до статті 59 Конституції України кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Захисник – адвокат, який здійснює захист підозрюваного, особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію) (ст. 45 Кримінального процесуального кодексу України).

Згідно зі ст. 48 Кримінального процесуального кодексу України право залучити захисника до участі у кримінальному провадженні мають: підозрюваний; обвинувачений; законний представник підозрюваного або обвинуваченого; інших осіб за проханням чи згодою підозрюваного або обвинуваченого.

При цьому, КПК України передбачено обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді, суд зобов'язані надати затриманій особі чи особі, яка тримається під вартою, допомогу у встановленні зв'язку із захисником або особами, які можуть запросити захисника. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані утримуватися від надання рекомендацій щодо залучення конкретного захисника.

Участь захисника є обов'язковою у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів. У цьому випадку участь захисника забезпечується з моменту набуття особою статусу підозрюваного.

Інші випадки обов'язкової участі захисника у кримінальному провадженні передбачені ч.2 ст. 52 КПК України.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. З яких структурних елементів складається Кримінальний кодекс України?

2. Хто може призначити кримінальне покарання?

3. Що є підставою кримінальної відповідальності?

4. Що являє собою покарання у кримінальному праві?

5. Яка мета кримінального покарання?

6. Хто виступає сторонами та учасниками кримінального процесу?

7. Хто може бути захисником у кримінальному провадженні?

8. Які повноваження прокурора у кримінальному провадженні?

Розділ 8. Основи міжнародного права

Тема 8.1. Держави як основні суб'єкти міжнародного права

План

1. Правосуб'єктність держави.

2. Правонаступництво у разі утворення нових незалежних держав, у разі об'єднання кількох держав в одну або поділу держави на декілька самостійних.

Література: 17; 27; 33.

Завдання для самостійної роботи

1. Розглянути поняття та основні елементи правосуб'єктності держави.
2. Ознайомитись із правонаступництвом, його видами та наслідками.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Питання 1. Правосуб'єктність держави

Правосуб'єктність держави – це здатність держави бути суб'єктом правовідносин, тобто набувати права та обов'язки в рамках міжнародного та внутрішнього права. Вона відображає суверенітет держави та її здатність самостійно діяти на міжнародній арені.

Основними елементами правосуб'єктності держави є:

1. *Правоздатність* – здатність держави мати права та обов'язки.
2. *Дієздатність* – здатність самостійно реалізовувати свої права та виконувати обов'язки через дії своїх органів.

Держави мають міжнародну правосуб'єктність, що дає їм можливість брати участь у міжнародних відносинах, укладати договори, виступати стороною в міжнародних судах тощо.

Міжнародна правосуб'єктність держави є універсальною, тобто держава бере участь в утворенні норм міжнародного права, може в повному обсязі набувати та реалізовувати права, а також виконувати взяті на себе обов'язки.

Важливим елементом міжнародної правосуб'єктності держави є її імунітет, що витікає з принципу суверенної рівності держав.

Міжнародний імунітет держави означає непідсудність держави як учасника міжнародних відносин суду іншої держави.

Усі держави, незалежно від їх розміру, економічної чи військової потужності, мають однакові міжнародні права та обов'язки. Не зважаючи на те, що подібне положення повністю відповідає основним принципам міжнародного права, перш за все принципу суверенної рівності держав, воно і досі остаточно не реалізоване. Так, найважливіші рішення в системі ООН приймаються Радою Безпеки, до складу якої входять п'ять постійних членів з правом вето (США, Росія, Великобританія, Франція, Китай) та десять непостійних членів без права вето. Інші держави практично усунуті від процесу прийняття рішень Радою Безпеки ООН.

Загальновизнаного вичерпного переліку прав та обов'язків держави в сучасному міжнародному праві не існує. Ще наприкінці 40-х років Генеральна Асамблея ООН доручила Комісії міжнародного права розробити проєкт декларації про права та обов'язки держав, однак ця декларація так і не була прийнята через спротив найбільших держав, зокрема, США, Великобританії, Франції.

Декларація про принципи міжнародного права 1970 р. та Хартія економічних прав та обов'язків держав 1974 р. сприяли пом'якшенню проблем у відносинах між державами, закріпивши основні принципи, але не врегулювали повністю питання політичних та оборонних прав і обов'язків, які залишаються недостатньо

розробленими в міжнародному праві, незважаючи на важливі кроки, зроблені в цих документах.

Не зважаючи на це, можна виділити такі основні права держав: право на суверенну рівність з іншими державами, на незалежність, на здійснення юрисдикції над своєю територією та всіма особами, котрі на ній знаходяться (з додержанням визнаних міжнародних імунітетів), на індивідуальну і колективну самооборону проти збройного нападу, право створювати разом з іншими державами міжнародні організації, вступати до вже створених, мати відносини з іншими державами, підтримувати дипломатичні стосунки, укласти міжнародні угоди, захищати свою правосуб'єктність тощо.

До основних обов'язків можна віднести такі: поважати суверенітет інших держав, утримуватися від втручання в їх внутрішні справи, поважати права людини та права народів на самовизначення, вирішувати міжнародні спори та конфлікти мирним шляхом, виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання.

Питання 2. Правонаступництво у разі утворення нових незалежних держав, у разі об'єднання кількох держав в одну або поділу держави на декілька самостійних

Правонаступництво держав – це процес, при якому нова держава набуває права та обов'язки від попередньої держави (або держав), з якою вона історично чи юридично пов'язана.

Правонаступництво – це відносини в часі між державою-попередницею і державою, що змінила її на певній території. Вони полягають у переході прав та обов'язків попередниці до правонаступниці.

Правонаступництво у випадку утворення нових незалежних держав, об'єднання держав в одну або поділу держав на кілька самостійних є складним процесом, що регулюється міжнародним правом. Основний принцип правонаступництва полягає в тому, що нова держава, яка виникає після поділу або об'єднання, вирішує питання щодо своїх прав та обов'язків стосовно міжнародних договорів, власності, боргів і зобов'язань попередніх держав. Ці питання регулюються Конвенцією ООН про правонаступництво держав щодо договорів 1978 року та іншими міжнародними угодами.

Правонаступництво виникає:

- при розпаді федерації;
- при інших територіальних змінах (розпаді держави на дві і більше держави, злитті держав або входженні території однієї держави до складу іншої);
- при соціальних революціях;
- при розпаді колоніальної системи.

Об'єктами правонаступництва можуть бути: територія, договори, державна власність, державні архіви, державні борги, членство в міжнародних організаціях.

Існують такі *види правонаступництва*:

- *повне (універсальне)* – коли до правонаступника переходять усі права й обов'язки правопопередника (наприклад, Україна є повним правонаступником УРСР);

- *неповне (часткове)* – коли до правонаступника переходить частина прав і обов'язків або тільки права чи обов'язки (наприклад, Україна є частковим правонаступником СРСР з питань ядерної зброї);

- *відсутність правонаступництва (tabula rasa – чиста дошка)* – коли новий суб'єкт міжнародного права відмовляється від усіх прав і обов'язків правопопередника, у тому числі не пов'язує себе його зобов'язаннями за міжнародними договорами.

Основні питання правонаступництва держав урегульовані в двох універсальних договорах: Віденській конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів від 23 серпня 1978 року (Україна приєдналася до цієї конвенції 17 вересня 1992 року) і Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів від 8 квітня 1978 року (Україна приєдналася до цієї конвенції 17 листопада 1992 року).

Віденська конвенція 1978 року регулює правонаступництво тільки стосовно договорів, що укладені в писемній формі, і тільки лише між державами. У відношенні усних договорів і договорів між державами й іншими суб'єктами міжнародного права діють звичайні норми.

Наука міжнародного права виокремлює такі підстави утворення відносин правонаступництва держав: об'єднання держав, поділ держав, відокремлення від держави частини території, передання частини території одній державі іншій, деколонізація, соціальна революція, що супроводжується істотними територіальними змінами.

Розглянемо правонаступництво щодо *державної власності*.

За умови об'єднання держав їхня власність переходить до об'єднаної держави.

У разі передачі частини території держави її нерухома державна власність, що перебуває на цій території, і рухома державна власність, пов'язана з її діяльністю на цій території, що є об'єктом правонаступництва, переходить до держави-наступниці.

У разі відділення частини території держави, може постати питання про справедливу компенсацію між сторонами, або це питання регулюється так само, як і за умови передання території.

Запитання для повторення і закріплення матеріалу

1. Що таке правосуб'єктність держави?
2. Які елементи характеризують міжнародну правосуб'єктність держави?
3. Що таке міжнародне правонаступництво держави?
4. Перелічіть види правонаступництва та їх особливості?

Список рекомендованої літератури

Нормативно-правові акти

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254 к/96-ВР.
2. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-IV.
3. Водний кодекс України від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР.
4. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VII.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X.
6. Кодекс України про надра від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР.
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2641-III.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI.
9. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-XII.
10. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-IV.
11. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III.
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV.
13. Закони України:
 - 13.1. «Про громадянство України» від 18.01.2001 р. № 2235-III.
 - 13.2. «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР.
 - 13.3. «Про колективні договори і угоди» від 01.07.1993 р. № 3356-XII.
 - 13.4. «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII.
 - 13.5. «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992 р. № 2456-XII.
 - 13.6. «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-VII.
 - 13.7. «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 р. № 2136-IX.
 - 13.8. «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21.03.1991 р. № 875-XII.
 - 13.9. «Про охорону праці» від 14.10.1992 р. № 2694-XII.
 - 13.10. «Про відпустки» від 15.11.1996 № 504/96-ВР.
 - 13.11. «Про оплату праці» від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР.
 - 13.12. «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15.09.1999 р. № 1045-XIV.
 - 13.13. «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» від 22.06.2012 р. № 5026-VI.
 - 13.14. «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 р. № 2811-IX.
 - 13.15. «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. № 1023-XII.
 - 13.16. «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15.12.1993 р. № 3687-XII.
 - 13.17. «Про охорону прав на промислові зразки» від 15.12.1993 р. № 3688-XII.
 - 13.18. «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» від 05.11.1997 р. № 621/97-ВР.

- 13.19. «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15.12.1993 р. № 3689-ХІІ.
- 13.20. «Про охорону прав на сорти рослин» від 21.04.1993 р. № 3116-ХІІ.
- 13.21. «Про правову охорону географічних зазначень» від 16.06.1999 р. № 752-ХІV.
- 13.22. «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 р. № 922-VIII.
- 13.23. «Про споживче кредитування» від 15.11.2016 р. № 1734-VIII.

Навчальна література

Базова:

14. Конституційне право України: Підручник / за заг. ред. В. Л. Федоренка. – 4-е вид., перероб. і доопр. – К. : Видавництво Ліра-К, 2012.
15. Конституційне право України. Повний курс: Навч. посіб. / О. В. Совгір'я, Н. Г. Шукліна. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2012.
16. Наровлянський О. Д. Правознавство (профільний рівень) / О. Д. Наровлянський. – К. : Грамота, 2019. – 272 с.
17. Основи права: Підручник / В.Д. Гапотій, О.А. Слишик. – 2-ге вид. із змінами та доп. – Мелітополь : Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2019. – 882 с.
18. Поліщук М. С. Правознавство / М. С. Поліщук, М. І. Логвіненко. – Харків : Право, 2014. – 106 с.
19. Тицька Я. О. Теорія держави і права: Навч. посіб. / Я. О. Тицька, Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва, Н. В. Атаманова, Н. Б. Арабаджи. – Одеса : Міжнародний гуманітарний ун-т., 2021. – 193 с.
20. Трудове право України: Підручник / К. Ю. Мельник. – Харків : Діса плюс, 2014. – 480 с.
21. Цивільне право України. Загальна частина: Підручник / За заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. – 5-те вид. – К. : Юрінком Інтер, 2017. – 976 с.
22. Яким С. С. Основи правознавства / С. С. Яким. – Дрогобич : Коло, 2014. – 321 с.

Допоміжна:

23. Богачова Л. Л. Правознавство / Л. Л. Богачова. – Харків : Фоліо, 2014. – 635 с.
24. Кравчук С. Й. Основи теорії держави і права / С. Й. Кравчук. – Видавництво Кондор, 2018. – 192 с.
25. Татушняк С. П. Правознавство. Навч. посіб. для 10-11 проф. класів, абітурієнтів, студентів неюридичних спеціальностей. Вид. 3-тє, доп. і перероб. / С. П. Ратушняк. – Навчальна книга Богдан, 2017. – 720 с.
26. Трудове право України: Підручник / Ю. П. Дмитренко. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 624 с.
27. Теорія міжнародного права: Навч.-метод. посіб. / За ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О. В. Бігняка. – Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. – 224 с.

Інтернет ресурси:

28. Бисага Ю. М. Основи правознавства: Підручник / Ю. М. Бисага, Д. М. Белов, Я. І. Ленгер та ін.; рец. : С. Я. Лихова, А. З. Георгіца, О. Г. Мурашин, В. Т. Машіка; М-во освіти і науки України, Ужгор. нац. Ун-т, Юрид. ф-т, Каф. конституц. права і порівнял. правознав., Ін-т держави і права країн Європи. – Ужгород: Ліра, 2008. – 365 с. – URL:<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/5103/1/%d0%9e%d1%81%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b8%20%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%b2%d0%be%d0%b7%d0%bd%d0%b0%d0%b2%d1%81%d1%82%d0%b2%d0%b0%20%d0%bf%d1%96%d0%b4%d1%80%d1%83%d1%87%d0%bd%d0%b8%d0%ba.pdf>

29. Гапотій В. Д. Основи права: Підручник / В. Д. Гапотій, О.А. Слишик. – 2-ге вид. із змінами та доп. – Мелітополь : Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького 2019. – 882 с. – URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/4592/1/%D0%B2%D1%81%D1%8F%20%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20-%20%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE%20%281%29.pdf>

30. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / [А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.]; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2020. – 428 с. – URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4b73643c-9591-41ba-b399-e15660924037/content>

31. Теорія держави та права: Навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с. – URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/-2FMB_Pravo/Gusarv-S.D-Teoriya-derzhavy-i-prava.pdf

32. Офіційний портал Верховної Ради України. – URL: <https://rada.gov.ua>

33. Правознавець. Електронна бібліотека юридичної літератури. – URL: <http://pravoznavec.com.ua>

Навчальне видання
Основи правознавства
Методичні рекомендації

Рецензенти:

АНТОНЕНКО Людмила – спеціалістка другої кваліфікаційної категорії, викладачка Чернігівського кооперативного фахового коледжу Чернігівської облспоживспілки;

ВИМЕРТ Іван – спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії, викладач вищої категорії Мукачівського кооперативного фахового коледжу бізнесу;

ВОРЕЛЬМАН Інна – спеціалістка вищої кваліфікаційної категорії, викладачка Житомирського кооперативного фахового коледжу бізнесу і права;

ВРУБЛЕВСЬКА Наталія – викладачка Білгород-Дністровського економіко-правового фахового коледжу Полтавського університету економіки і торгівлі;

ГНАТЮК Світлана – спеціалістка вищої кваліфікаційної категорії, викладачка Луцького кооперативного фахового коледжу Львівського торговельно-економічного університету;

ДЕЦЮРА Юлія – спеціалістка вищої кваліфікаційної категорії, викладачка Самарівського кооперативного фахового коледжу;

ЖМАКА Віталій – спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії, викладач Сумського фахового коледжу економіки і торгівлі, канд. іст. наук, доцент;

ІЛЬЧУК Андрій – спеціаліст першої кваліфікаційної категорії, викладач Рівненського кооперативного економіко-правового фахового коледжу;

ПІСКУН Ірина – спеціалістка вищої кваліфікаційної категорії, викладачка Херсонського кооперативного економіко-правового фахового коледжу;

ПОПИК Андрій – старший викладач кафедри права та менеджменту Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту;

ФЕДАК Леся – спеціалістка вищої кваліфікаційної категорії, викладачка Львівського кооперативного фахового коледжу економіки і права;

ШИЯН Оксана – викладачка Самарівського кооперативного фахового коледжу;

ЯКОВЕЦЬ Олена – директорка, спеціалістка вищої кваліфікаційної категорії, викладачка Фахового коледжу економіки і права Вінницького кооперативного інституту.